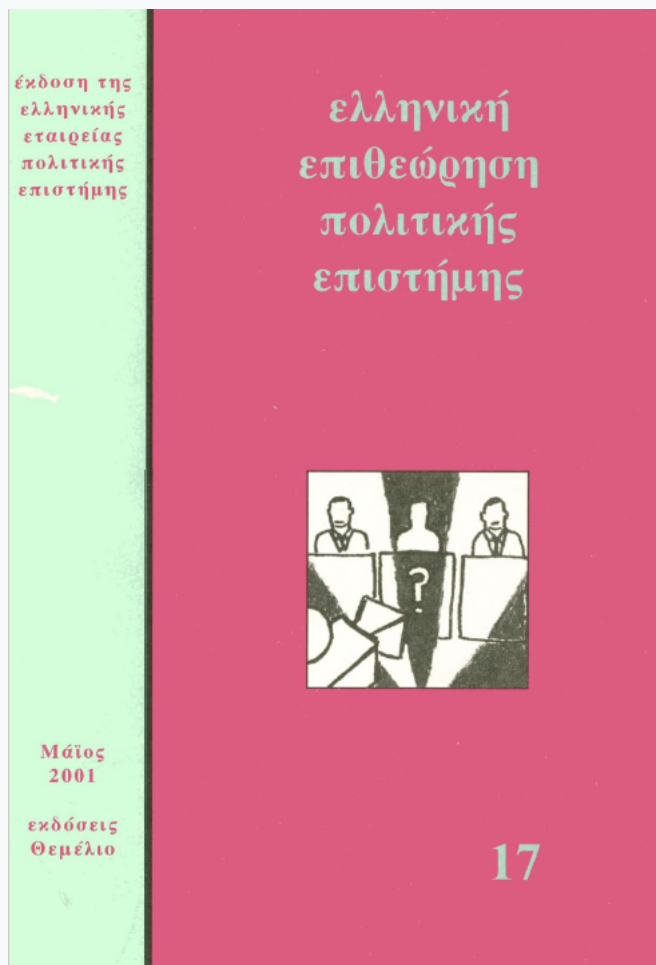

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 17 (2001)

Αφιέρωμα: Εκλογές 2000

Κεντροδεξιά ιδεολογία και Νέα Δημοκρατία: Η πρόκληση και οι προοπτικές της συντηρητικής παράταξης

Μανώλης Αλεξάκης

doi: [10.12681/hpsa.15196](https://doi.org/10.12681/hpsa.15196)

Copyright © 2017, Μανώλης Αλεξάκης

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Αλεξάκης Μ. (2017). Κεντροδεξιά ιδεολογία και Νέα Δημοκρατία: Η πρόκληση και οι προοπτικές της συντηρητικής παράταξης. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 17, 103–139. <https://doi.org/10.12681/hpsa.15196>

ΚΕΝΤΡΟΔΕΞΙΑ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΝΕΑ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ: Η ΠΡΟΚΛΗΣΗ ΚΑΙ ΟΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ ΤΗΣ ΣΥΝΤΗΡΗΤΙΚΗΣ ΠΑΡΑΤΑΞΗΣ

Στο ευρωπαϊκό πλαίσιο η δεκαετία του '90 χαρακτηρίζεται από την κυριαρχία των σοσιαλδημοκρατών στο κομματικό επίπεδο, ενώ στο ιδεολογικό το επίκεντρο έχει μετακινηθεί περισσότερο προς τις ιδέες και της αρχής του φιλελεύθερου χώρου, της κεντροδεξιάς ιδεολογίας. Στο άρθρο αυτό επισημαίνονται οι αλλαγές που σημειώθηκαν στην ελληνική κοινωνία τη δεκαετία του '90, κυρίως όσον αφορά τον πολιτικό και ιδεολογικό προσανατολισμό της, και διερευνώνται οι πιθανές επιρροές αυτών των μεταβολών στη διαμόρφωση του κομματικού πολιτικού σκηνικού, με έμφαση στον κεντροδεξιό πόλο. Υποστηρίζεται ότι για να μπορέσει η Ν.Δ., ως η κατεξοχήν εκπρόσωπος της συντηρητικής παράταξης, να αναλάβει επιτυχώς τη συσπείρωση και εκπροσώπηση των κεντροδεξιών πολιτικών δυνάμεων στη χώρα μας θα πρέπει να πληροί δύο σημαντικές προϋποθέσεις: πρώτον, να παρουσιάσει ένα συγκεκριμένο και πειστικό πρόγραμμα πολιτικών και ιδεολογικών αρχών σε σχέση με την κοινωνία που οραματίζεται και, δεύτερον, να ανταποκρίνεται πρώτη εκείνη σε όσα θα επαγγέλλεται, επιστρατεύοντας από τη μια τα πρόσωπα εκείνα που θα εγγυώνται την επιτυχία του εγχειρήματος και απομακρύνοντας, από την άλλη, όλα εκείνα τα στοιχεία, αναχρονιστικά κατάλοιπα του παρελθόντος, που μέχρι σήμερα της στερούν την ανάληψη πρωταγωνιστικού ρόλου.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Από το 1979 και μετά, τα συντηρητικά κόμματα σε πολλά μέρη του κόσμου κέρδισαν μια σειρά εκλογικών αναμετρήσεων, γεγονός που οδήγησε πολλούς στο συμπέρασμα ότι η δεκαετία του 1980 σήμανε την πολιτική κυριαρχία των συντηρητικών. Χαρακτηριστικά

* Διδάσκει Πολιτική Επιστήμη στο τμήμα Πολιτικής Επιστήμης του Πανεπιστημίου Κρήτης.

παραδείγματα αποτελούν μεταξύ πολλών άλλων το Ρεπουμπλικανικό Κόμμα του Ρόναλντ Ρήγκαν στις ΗΠΑ το οποίο κέρδισε τις εκλογές του 1980 και του 1984, οι συντηρητικοί της Μάργκαρετ Θάτσερ στη Βρετανία οι οποίοι κέρδισαν τρεις συνεχόμενες εκλογικές αναμετρήσεις, ενώ παρόμοια ήταν η εικόνα και σε άλλες χώρες της Ευρώπης, όπως στη Γερμανία, τη Γαλλία και αλλού.¹ Ίσως πιο σημαντικό ήταν το γεγονός ότι όλες αυτές οι εκλογικές νίκες ενισχύονταν και από μια σειρά αλλαγών πολιτικής σε όλο τον δημοκρατικό κόσμο, αλλαγών που συχνά αντανάκλασαν συντηρητικές επιρροές. Έτσι οι ιδιωτικοποιήσεις κέρδιζαν έδαφος παντού, οι κυβερνητικές και, γενικότερα, οι κάθε είδους δημόσιες δαπάνες περικόπτονταν ενώ επίσης τροποποιούνταν και η φορολογική πολιτική. Σε πολλούς τομείς της κοινωνικής πολιτικής, η κολλεκτιβιστική αντιμετώπιση του κράτους πρόνοιας εγκαταλείπονταν. Ήταν δε τόσο σημαντικές όλες αυτές οι αλλαγές ώστε τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα αναγκάστηκαν –ως ένα βαθμό– να ενσωματώσουν στα προγράμματά τους κάποιες από τις πολιτικές των αντίπαλων συντηρητικών, προκειμένου να επανακτήσουν το χαμένο έδαφος και να έχουν ελπίδες να ξανακερδίσουν την εξουσία.²

Με τη σιγουριά που παρέχει η χρονική απόσταση που έχει διανυθεί, μπορεί βάσιμα νομίζουμε να υποστηριχτεί ότι, με τον ίδιο τρόπο που η δεκαετία του '80 χαρακτηρίστηκε από την πολιτική κυριαρχία των συντηρητικών κομμάτων και πολιτικών, η επόμενη δεκαετία ανήκε στους σοσιαλδημοκράτες. Για λόγους που δεν μπορούν να αναπτυχθούν στο πλαίσιο αυτού του άρθρου, γεγονός είναι ότι το ένα μετά το άλλο τα συντηρητικά κόμματα καταψηφίζονταν και στη θέση τους στην κυβερνητική εξουσία τα διαδέχονταν τα σοσιαλδημοκρατικά. Έτσι, στις ΗΠΑ, τους Ρεπουμπλικάνους του Μπους διαδέχθηκαν οι Δημοκρατικοί με τον Κλίντον, στη

1. Η πολιτική κυριαρχία των συντηρητικών κομμάτων καθ' όλη τη δεκαετία του '80 χαρακτηρίζει τις περισσότερες χώρες της Ευρώπης, με μόνες εξαιρέσεις την Ισπανία και την Ελλάδα, όπου κυβερνούσαν σοσιαλιστικά κόμματα. Για την ελληνική περίπτωση θα γίνει λόγος στη συνέχεια, ενώ για την ισπανική, βλ. J.R. Montero, «More than Conservative, Less than Neoconservative: Alianza Popular in Spain», στο B. Girvin (επιμ.), *The Transformation of Contemporary Conservatism*, Sage Publications, Λονδίνο 1988, σ. 145-63.

2. Για μια γενικότερη παρουσίαση αυτών των επιχειρημάτων, βλ. B. Girvin, «Introduction: Varieties of Conservatism», στο B. Girvin (επιμ.), *ό.π.*, σ. 1-12, καθώς και D.G. Green, *The New Right: The Counter-Revolution in Political, Economic and Social Thought*, Wheatsheaf Books Ltd., Λονδίνο 1987.

Βρετανία, το Νέο Εργατικό Κόμμα του Μπλαιρ τερμάτισε την πολιτική κυριαρχία των Tories, στη Γερμανία και τη Γαλλία οι σοσιαλδημοκράτες και οι σοσιαλιστές κατέλαβαν, αντίστοιχα, την κυβερνητική εξουσία.³ Το σημαντικότερο γεγονός που σκίασε την κυριαρχία των σοσιαλδημοκρατών σε ευρωπαϊκό επίπεδο αποτελεί αναμφισβήτητη η αναμέτρηση για τις ευρωεκλογές του 1999, οπότε για πρώτη φορά μετά από είκοσι ολόκληρα χρόνια οι Συντηρητικοί και το Ευρωπαϊκό Λαϊκό Κόμμα (ΕΛΚ) αποτελούν την πλειοψηφία στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο.⁴

Το αν απειλείται ή όχι η πολιτική κυριαρχία των σοσιαλιστικών και των σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων στην Ευρώπη είναι θέμα που δεν θα μας απασχολήσει εδώ. Αυτό που έχει σημασία να τονιστεί είναι πως η σοσιαλδημοκρατία που κυριαρχεί τη δεκαετία του 1990 δεν είναι ίδια με εκείνη που δέσποζε στο προσκήνιο πριν από το 1979. Η υιοθέτηση από μέρους της και η ενσωμάτωση στην πολιτική της πλατφόρμα ιδεών, θέσεων και πολιτικών, που στο παρελθόν ανήκαν στο ιδεολογικό οπλοστάσιο του φιλελεύθερου συντηρητικού χώρου, είναι πιθανό να δυσκολέψει τα ευρωπαϊκά συντηρητικά κόμματα να κερδίσουν το χαμένο έδαφος και να διεκδικήσουν με αξιώσεις την εξουσία. Το δε αποτέλεσμα των πρόσφατων ευρωεκλογών μπορεί να θεωρηθεί ότι, από τη μια μεριά, σηματοδοτεί την αρχή της επιστροφής της Κεντροδεξιάς στο επίκεντρο της πολιτικής σκηνής, μπορεί όμως και να οδηγήσει προς την αντίθετη κατεύθυνση, λειτουργώντας προειδοποιητικά για τους σοσιαλδημοκράτες, όπως π.χ. να τους κατευθύνει σε κάποιον είδος αναπροσανατολισμό της δράσης τους και επαναδιαμόρφωσης της πολιτικής τους.

Ανεξάρτητα, λοιπόν, και πέρα από τις όποιες μελλοντικές πιθανές πολιτικές εξελίξεις και ανακατατάξεις, η βασική αντίθεση που φαίνεται να διαπερνά την πολιτική σκηνή όχι μόνο της Ευρώπης αλλά και άλλων χωρών δεν είναι αυτή ανάμεσα στους σοσιαλδημοκράτες και τους συντηρητικούς ή, για να το εκφράσουμε αλλιώς, ανάμεσα στην Κεντροαριστερά και την Κεντροδεξιά, αλλά

3. Εξάιρεση αποτελεί και πάλι η περίπτωση της Ισπανίας, όπου το συντηρητικό Λαϊκό Κόμμα του Αθνάρ εξακολουθεί και διατηρεί την πρωτοκαθεδρία στην πολιτική σκηνή, συνεχώς από τότε που διαδέχθηκε στην κυβέρνηση τους σοσιαλιστές του Γκονζάλες.

4. Για μια αναλυτική παρουσίαση των αποτελεσμάτων των ευρωεκλογών του Ιουνίου του 1999, βλ. Σ. Ευσταθόπουλος, «Οι ευρωεκλογές στην Ευρωπαϊκή Ένωση», *Φιλελεύθερη Έμφαση*, τχ. 2, Απρίλιος-Μάιος-Ιούνιος 1999, σ. 114-143.

μια περισσότερο θεμελιακή διάκριση, εκείνη ανάμεσα στις περισσότερο συλλογικές (collectivism) και τις περισσότερο ατομικιστικές (individualism) πολιτικές. Με άλλα λόγια, ενώ στην προ του 1979 πολιτική σκηνή –και κυρίως τις δεκαετίες του '50 και του '60– ο πολιτικός διάλογος κυριαρχούνταν και καθορίζονταν από το αν θα έπρεπε να εφαρμοστούν αργές και προσεκτικές ή γρήγορες και ριζοσπαστικές κενσσιανές πολιτικές, σήμερα η συζήτηση επικεντρώνεται στη διάκριση ανάμεσα στην ανάγκη εφαρμογής περισσότερο αργών και προσεκτικών ή αντίθετα περισσότερο ραγδαίων και άμεσων ατομικιστικών πολιτικών.⁵ Έτσι, ενώ πριν από το 1979 η πολιτική-κομματική κυριαρχία των σοσιαλδημοκρατών συνοδευόταν από μια αντίστοιχη κυριαρχία κενσσιανών πολιτικών στο ιδεολογικό επίπεδο, σήμερα αυτή η ίδια πολιτική-κομματική κυριαρχία, χωρίς να έχει αποκηρύξει και εγκαταλείψει τις ιδεολογικές της ρίζες, έχει πάντως στραφεί και υιοθετήσει σε σημαντικό βαθμό κάποιες από τις ιδέες και τις αρχές του φιλελεύθερου συντηρητικού χώρου, της κεντροδεξιάς ιδεολογίας.

Στην Ελλάδα, η παραπάνω εικόνα αντανακλάται εν μέρει, παρουσιάζονται όμως και σημαντικές διαφορές. Καταρχήν, λόγος για ομαλό πολιτικό βίο και λειτουργία των δημοκρατικών θεσμών –επομένως και για συγκρίσεις με άλλες χώρες– μπορεί να γίνει μόνο μετά την πτώση της στρατιωτικής δικτατορίας το 1974. Από τότε και μέχρι το 1981, για ιδιαίτερους κοινωνικούς και ιστορικούς λόγους, κυρίαρχο κόμμα στην πολιτική σκηνή είναι η συντηρητική Νέα Δημοκρατία του Κωνσταντίνου Καραμανλή, ενώ στο ιδεολογικό επίπεδο κυριαρχούν οι ιδέες της κομμουνιστικής αριστεράς και του σοσιαλιστικού ΠΑΣΟΚ του Ανδρέα Παπανδρέου,⁶ κόμμα

5. Βλ. B. Girvin, «Introduction: Varieties of Conservatism», *ό.π.*, σ. 6.

6. Για την κυριαρχία των αριστερών ιδεών στη μεταπολίτευση, ο Γεώργιος Ράλλης δίνει την παρακάτω εξήγηση: «...ένα από τα χειρότερα τραύματα που προκάλεσε η χουντική δικτατορία είναι ότι για τους περισσότερους νέους ανθρώπους που αναπτύσσονταν ψυχολογικά εκείνη την περίοδο, ο αυταρχισμός, η καταπάτηση βασικών ελευθεριών και η απώλεια της ανθρώπινης αξιοπρέπειας ταυτίστηκαν αποκλειστικά με τη δικτατορική Δεξιά. Σαν προέκταση του γεγονότος αυτού (μια τόσο αυθαίρετη όσο όμως και αναπόφευκτη προέκταση), το αντίθετο όλων αυτών των αρνητικών, η πιο πολύτιμη απ' όλες τις αξίες, η ελευθερία, ταυτίστηκε με την κομμουνιστική Αριστερά». Αναφέρεται στο J. Loulis, «The Greek conservative movement in transition: From paternalism to neo-liberalism», στο *New Liberalism: The Future of Non-Collectivist Institutions in Europe and the U.S.*, Centre for Political Research and Information, International Symposium, Μάιος 1981, σ. 17.

το οποίο μετά από μια θεαματική ανοδική πορεία έγινε τελικά κυβέρνηση το 1981.⁷

Έχοντας υπόψη την εικόνα που πολύ αδρά περιγράψαμε παραπάνω αναφορικά με τις κυρίαρχες τάσεις στον διεθνή και τον ευρωπαϊκό χώρο, θα επιχειρήσουμε στο άρθρο αυτό, να παρακολουθήσουμε την πορεία της ελληνικής συντηρητικής παράταξης τις δεκαετίες του 1980 και, ιδιαίτερα, του 1990. Το ενδιαφέρον μας θα επικεντρωθεί πρωτίστως γύρω από την ιδεολογική της ταυτότητα, τις κοινωνικές ομάδες στις οποίες στηρίζεται για την άντληση ψήφων και, τέλος, την εκλογική της παρουσία στις διάφορες αναμετρήσεις. Στη συνέχεια θα αναφερθούμε στις κοινωνικές και πολιτικοϊδεολογικές μεταβολές που παρατηρούνται στην ελληνική κοινωνία κατά τα τελευταία χρόνια, όπως τις αποτυπώνουν όλο και πιο έντονα οι διάφορες έρευνες και δημοσκοπήσεις της κοινής γνώμης. Τέλος, θα προσπαθήσουμε να αποτιμήσουμε το βαθμό στον οποίο η Ν.Δ. ανταποκρίνεται και παρακολουθεί τις μεταβολές τόσο στον ευρωπαϊκό όσο και στον ελληνικό χώρο, τη σχετική επιτυχία/αποτυχία του κόμματος να διαδραματίσει ηγετικό ρόλο στην έκφραση των νέων τάσεων και απαιτήσεων του εκλογικού σώματος, καθώς και τις προοπτικές που διανοίγονται γι' αυτό ενόψει της νέας χιλιετίας, της πορείας της παγκοσμιοποίησης και της θέσης της χώρας μας στην Ενωμένη Ευρώπη.

2. 1981-2000: ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ, ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΒΑΣΕΙΣ, ΕΚΛΟΓΙΚΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΤΗΣ Ν.Δ.

α. Δεκαετία του '80: η συντηρητική παράταξη στο περιθώριο

Η θριαμβευτική επιστροφή του Κωνσταντίνου Καραμανλή τον Ιούλιο του 1974, η αποκατάσταση των δημοκρατικών θεσμών και η πρωτοφανής εκλογική πλειοψηφία της Ν.Δ. στις εκλογές της 17ης Νοεμβρίου εκείνου του χρόνου σήμαναν την απαρχή της κυριαρχίας

7. Όπως εύστοχα υποστηρίχτηκε λίγα χρόνια αργότερα: «Οι εκλογικές νίκες λοιπόν της Νέας Δημοκρατίας –και αυτό δυστυχώς δεν γίνεται ευρύτερα αντιληπτό στους χώρους της– δεν ήταν προϊόν της κυριαρχίας και επιβολής των φιλελεύθερων ιδεών επί των σοσιαλιστικών ιδεών [...] Έτσι η αριστερή ιδεολογική κυριαρχία των ετών 1974-1981 τελικά μετετράπη εντελώς φυσιολογικά σε πλήρη εκλογική κυριαρχία το 1981». Βλ. Γ. Λούλης, «Ν.Δ. και ιδεολογία: Πώς χάθηκε και πώς μπορεί να κερδηθεί η μάχη των ιδεών», *Επίκεντρα*, τχ. 34, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1983, σ. 26 και 27.

χίας της Ν.Δ. και, κυρίως, του αρχηγού της στην πολιτική σκηνή της χώρας. Χωρίς να υπεισέλθουμε σε άλλες λεπτομέρειες, αρκεί να πούμε ότι το κύρος και η χαρισματική προσωπικότητα του ηγέτη της σε συνδυασμό με την ιστορική συγκυρία αρκούσαν για να μείνει η Ν.Δ. επί μία επταετία στην εξουσία χωρίς να χρειαστεί ούτε να διαμορφώσει μια σαφή ιδεολογική φυσιογνωμία ούτε και να αναπτύξει καμία ιδιαίτερη κομματική οργάνωση στα πρότυπα των δημοκρατικά οργανωμένων κομμάτων –του τότε– δυτικοευρωπαϊκού τύπου.⁸ Έτσι, όταν αποχώρησε από την ηγεσία της ο αρχηγός της (για να εκλεγεί το 1980 στο ύπατο πολιτειακό αξίωμα) και, ιδίως, όταν η Ν.Δ. υπό την ηγεσία του Γ. Ράλλη έχασε τις εκλογές από το ΠΑΣΟΚ ένα χρόνο αργότερα, το συντηρητικό κόμμα βρέθηκε ξαφνικά απροετοίμαστο για τον νέο του ρόλο και βυθίστηκε σε μια κρίση που θα το ταλανίζει από τότε, άλλοτε σε μικρότερο και άλλοτε σε μεγαλύτερο βαθμό.

Όπως αναφέρθηκε και στην αρχή αυτού του άρθρου, η δεκαετία του 1980 χαρακτηρίζεται, σε ευρωπαϊκό επίπεδο, σαν μια περίοδος κυριαρχίας των συντηρητικών κομμάτων αφενός, και της ιδεολογίας του νεοφιλελευθερισμού, αφετέρου. Στην Ελλάδα, αντίθετα, το ΠΑΣΟΚ κερδίζει δύο συνεχόμενες τετραετίες και βρίσκεται στην εξουσία, ενώ στο χώρο των ιδεών σημειώνεται μια σταδιακή υποχώρηση από τις ακραίες αριστερές και σοσιαλιστικές διακηρύξεις της πρώιμης μεταπολιτευτικής περιόδου προς περισσότερο πραγματιστικές και μετριοπαθείς θέσεις, που πάντως κάθε άλλο παρά νεοφιλελεύθερες μπορούν να χαρακτηριστούν. Έτσι, από τις μάλλον απλουστευτικές διακηρύξεις του τύπου «κοινωνικοποίηση του χρηματοδοτικού συστήματος στο σύνολό του»⁹ ή «ακύρωση των διεθνών συμβάσεων και συμφωνιών που έχουν οδηγήσει την Ελλάδα σε οικονομική, πολιτική και στρατιωτική εξάρτηση από τα μονοπωλιακά συγκροτήματα της Δύσης και ιδιαίτερα του αμερικανικού

8. Για την περίοδο της μεταπολίτευσης (1974-1981) υπάρχουν, γενικά, εκτενέστατες αναφορές. Όσον αφορά ειδικότερα τη Ν.Δ. και τα χαρακτηριστικά της, ο αναγνώστης μπορεί, μεταξύ άλλων, να ανατρέξει στις μελέτες των E.G. Alexakis, *The Greek Right: Structure and Ideology of the New Democracy Party*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, University of London, LSE, Νοέμβριος 1993, και T.S. Pappas, *The Making of Party Democracy in Greece*, διδακτορική διατριβή, Yale University, 1995.

9. Βλ. Ιδρυτική Διακήρυξη 3ης Σεπτεμβρίου 1974 του ΠΑΣΟΚ στο Μ. Σπουρδαλάκης (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ: Κόμμα-Κράτος-Κοινωνία*, Πατάκης, Αθήνα 1998, σ. 337-343.

νικού ιμπεριαλισμού»¹⁰ κλπ., το κέντρο βάρους τώρα μετατίθεται προς μία περισσότερο ρεαλιστική αντιμετώπιση τόσο των εσωτερικών προβλημάτων όσο και των διεθνών σχέσεων της χώρας. Έτσι γίνεται λόγος, π.χ., για δικαιότερη αναδιανομή του εθνικού εισοδήματος, για εύρυθμη λειτουργία του κράτους πρόνοιας, και για επαναδιαπραγμάτευση των σχέσεων της χώρας με την Ευρώπη και τις ΗΠΑ με στόχο την περισσότερο εξισορροπημένη κατανομή των υποχρεώσεων και των δικαιωμάτων που απορρέουν από αυτές.

Από την άλλη μεριά, και ενώ στην Ευρώπη έχουν αρχίσει να προχωρούν οι ιδιωτικοποιήσεις, να περικόπτονται οι δημόσιες δαπάνες και να μειώνεται το κράτος πρόνοιας, στην Ελλάδα η Ν.Δ. όχι μόνο αδυνατεί εντελώς να παρακολουθήσει τις εξελίξεις αλλά κινείται και προς την αντίθετη κατεύθυνση.¹¹ Αφού έχει αλλάξει τον αρχηγό της προχωρεί προς την υιοθέτηση ακόμα περισσότερο συντηρητικών θέσεων, εξαπολύοντας ταυτόχρονα μια πολεμική εναντίον του ΠΑΣΟΚ η οποία ελάχιστα ηχεί πειστική, αφού το τελευταίο έχει ήδη μετακινηθεί, όπως είπαμε, προς μετριοπαθέστερες θέσεις. Επιπλέον, την ήττα στις εθνικές εκλογές ακολουθούν αλεπάλληλες ήττες και στις δημοτικές εκλογές του 1982 αλλά και στις ευρωεκλογές του 1984, βυθίζοντας τη Ν.Δ. ακόμα περισσότερο στην κρίση και το πολιτικό περιθώριο.¹²

Η πρώτη προσπάθεια ανάκαμψης και εξόδου από την κρίση σημειώνεται μετά την ανάληψη της ηγεσίας της Ν.Δ. από τον Κ. Μητσοτάκη, και ιδίως μετά τη δημοσίευση στις 3 Φεβρουαρίου 1985 ενός ιδεολογικού маниφέστου που έμεινε γνωστό ως «Μια νέα πρόταση ελευθερίας».¹³ Η πεμπτοσύια του κειμένου αυτού ήταν, με δυο λόγια, αφενός λιγότερο κράτος και περισσότερη οικονομία της αγο-

10. Στο ίδιο.

11. Για τα εσωτερικά του κόμματος εκείνη την περίοδο, σημαντικές μαρτυρίες μπορεί κανείς να βρει σε αρχετά βιβλία του Γ. Ράλλη, και ιδίως στο *Ωρες Ευθύνης*, Ευρωεκδοτική, Αθήνα 1983.

12. Στις εθνικές εκλογές του 1981, η Ν.Δ. πήρε το 35,87%· στις ευρωεκλογές που διεξήχθησαν ταυτόχρονα το 31,53% ενώ στις ευρωεκλογές του 1984 το 38,05% (τα αντίστοιχα ποσοστά για το ΠΑΣΟΚ είναι 48,07%, 40,29% και 41,58%).

13. Για μια λεπτομερειακή παρουσίαση και ανάλυση αυτού του маниφέστου, βλ. Γ. Λομβέρδος, «Μια νέα πρόταση ελευθερίας»: Η φιλελεύθερη φυσιογνωμία της Νέας Δημοκρατίας», *Επίκεντρα*, τχ. 43, Μάρτιος-Απρίλιος 1985, σ. 44-50· Κ. Χρησιτίδης, «Η ιδεολογική διακήρυξη της Ν.Δ.: Ένα εμπνευσμένο κείμενο», *Επίκεντρα*, τχ. 43, Μάρτιος-Απρίλιος 1985, σ. 51-57· E.G. Alexakis, *Conservatives and Ideology: The Case of the New Democracy Party in Greece, 1974-1998*, CPR, Paper 2, Αθήνα 1998.

ράς, αφετέρου μεγαλύτερη οικονομική ελευθερία και δυνατότητα προσωπικής επιλογής για τον πολίτη. Ήταν η πρώτη προσπάθεια της Ν.Δ. να παρακολουθήσει τις ευρωπαϊκές εξελίξεις, αλλά και να αναλάβει πρωταγωνιστικό ρόλο στον καθορισμό της πολιτικής ατζέντας και την επιθετική πρωτοβουλία στη μάχη των ιδεών. Όπως ενθουσιωδώς υποστήριξε αργότερα ένα γνωστό στέλεχος της:

«Αυτό είναι, κατά τη γνώμη μου, το πιο σημαντικό πολιτικό κείμενο που έχει εκδώσει η Ν.Δ. στη δεκαπενταετή ιστορία της, διότι δημιούργησε μια τάση προς συγκεκριμένη κατεύθυνση, άλλο αν αυτή τηρείται στην πολιτική πρακτική [...] Το μανιφέστο ήταν ένα καθαρά δομημένο και με τη σωστή σειρά αρχών φιλελεύθερο κείμενο, το πρώτο του είδους του στην Ελλάδα» (η έμφαση στο πρωτότυπο).¹⁴

Η υιοθέτηση των φιλελεύθερων αρχών έβγαλε μεν τη Ν.Δ. από την αμυντική ιδεολογική της απομόνωση και της προσέδωσε τότε μια πιο σύγχρονη πολιτική ταυτότητα, αυτό όμως ταυτόχρονα δεν σήμαινε και ότι όλα τα μέλη και οι βουλευτές της συμμερίζονταν τις νέες αρχές. Διέκρινε κανείς ακόμη αρκετή σύγχυση, διότι στον φιλελευθερισμό –ως περιεχόμενο– δεν δινόταν η ίδια σημασία από όλους στη Ν.Δ., συγχρόνως δε στην πραγματικότητα σημαντική μάζα στελεχών και οπαδών της εξακολουθούσε να είναι βαθιά συντηρητική. Αυτό επιβεβαιώθηκε στο δεύτερο συνέδριο του κόμματος (το οποίο διεξήχθη μεταξύ 14 και 16 Φεβρουαρίου 1986, στη σκιά μιας ακόμα εκλογικής ήττας στις βουλευτικές εκλογές του Ιουνίου 1985¹⁵) στο οποίο, χωρίς να εγκαταλειφθεί πλήρως αυτή η φιλελεύθερη ιδεολογική διακήρυξη, επιχειρήθηκε μια επιστροφή στις καραμανλικές ρίζες του «ριζοσπαστικού φιλελευθερισμού», η οποία χαρακτηρίστηκε από μερικούς ως ιδεολογική υποχώρηση ή, από άλλους, ως μια τακτική παραχώρηση στην παλιά φρουρά της Ν.Δ.¹⁶

14. Βλ. Δ.Κ. Κατσούδας, «Συντηρητισμός και/ή φιλελευθερισμός; Η ιδεολογική εξέλιξη της Νέας Δημοκρατίας», στο *Ο Φιλελευθερισμός στην Ελλάδα: Φιλελεύθερη θεωρία και πρακτική στην πολιτική και στην κοινωνία της Ελλάδος*, Εστία, Αθήνα 1991, σ. 227.

15. Η Ν.Δ. έλαβε το 40,84% των ψήφων έναντι του 45,82% του ΠΑΣΟΚ.

16. Βλ. D. Katsoudas, «The conservative movement and New Democracy: From past to present», στο K. Featherstone - D.K. Katsoudas (επιμ.), *Political Change in Greece: Before and After the Colonels*, Croom Helm, Λονδίνο 1987, σ. 85-111· Κ. Χρηστίδης, «Πόσο φιλελεύθερη είναι η οικονομική πολιτική της Ν.Δ.;», *Νέα Κοινωνιολογία*, τχ. 5, Άνοιξη 1989, σ. 112-118.

Χωρίς να παραγνωρίζεται η σημασία των θετικών βημάτων και της προόδου που σημείωσε η Ν.Δ. τόσο όσον αφορά την άρθρωση του ιδεολογικού της λόγου όσο και τη δημοκρατική της οργάνωση στο δεύτερο μισό της δεκαετίας που εξετάζουμε, πρέπει νομίζουμε να γίνει δεκτό ότι η –έστω και σύντομη– επιστροφή της στην κυβερνητική εξουσία την περίοδο 1990-1993 δεν θα συνέβαινε χωρίς την έκρηξη που προκάλεσε το τεράστιο πολιτικοοικονομικό σκάνδαλο ιδιοκτήτη ιδιωτικής τράπεζας που αποκαλύφθηκε στα τέλη της περιόδου αυτής, η εμπλοκή ηγετικών στελεχών του ΠΑΣΟΚ σε αυτό, καθώς και η κλονισμένη υγεία του ηγέτη του Ανδρέα Παπανδρέου. Με άλλα λόγια, ήταν το ΠΑΣΟΚ που έχασε τις εκλογές του Ιουνίου και του Νοεμβρίου του 1989, καθώς και εκείνες του Απριλίου του 1990, και όχι η Ν.Δ. που τις κέρδισε.¹⁷ Αυτό δεν θα αργούσε να αποδειχθεί στη συνέχεια: η Ν.Δ. αναλάμβανε κυβερνητικά καθήκοντα χωρίς να έχει λύσει σημαντικά εσωκομματικά της προβλήματα, τόσο σε σχέση με την ύπαρξη συγκεκριμένων και σαφών ιδεολογικών αρχών και την ενιαία ιδεολογική της έκφραση, όσο και σε σχέση με τις προγραμματικές πολιτικές της δεσμεύσεις. Έτσι, η κρίση που σοβούσε στους κόλπους της ήδη από το 1981 έμελλε να αναζωπυρωθεί και να επηρεάσει αρνητικά την αξιοπιστία, τη σοβαρότητα και, γενικότερα, την ίδια την ιδεολογική και πολιτική της ταυτότητα.

Στο σημείο αυτό είναι απαραίτητο να προσθέσουμε παρενθετικά το εξής: ήδη από το 1985 έχουν αρχίσει να συντελούνται στην ελληνική κοινωνία μεταβολές ιδίως αναφορικά με αυτό που αποκαλείται «πολιτική κουλτούρα», αλλά και όσον αφορά την εκλογική βάση τουλάχιστον των δύο μεγάλων κομμάτων (θα αναφερθούμε διεξοδικά στο θέμα αυτό στη συνέχεια). Οι μεταβολές αυτές δεν είναι τότε ακόμη εμφανείς, και δείχνουν να συντελούνται υπόγεια, ίσως επειδή στο προσκήνιο κυριαρχούσε ακόμη ο κεντροαριστερός πολιτικός λόγος αρχικά και στη συνέχεια, οι όποιες μεταβολές στην πολιτική κουλτούρα και την κοινωνική σύνθεση της εκλογικής βάσης των κομμάτων βρέθηκαν σε δεύτερο πλάνο –αν δεν αγνοήθηκαν παντελώς– εξαιτίας της τεράστιας αναταραχής που προκάλεσε η έκρηξη του προαναφερθέντος πολιτικοοικονομικού σκανδάλου. Στην επιφάνεια εμφανίζονται καθαρά αρκετά

17. Τα ποσοστά για τη Ν.Δ. ήταν 44,25% τον Ιούνιο 1989, 46,19% το Νοέμβριο του ίδιου χρόνου και 46,89% τον Απρίλιο του 1990 (για το ΠΑΣΟΚ 39,15%, 40,67% και 38,61% αντίστοιχα).

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Αστική, ημιαστική και αγροτική ψήφος για τη Ν.Δ. (%)
 στις εκλογές του 1977, 1981, 1985, 1989 (Ιούνιος), 1989 (Νοέμβριος)
 (σε παρενθέσεις στοιχεία για το ΠΑΣΟΚ)

Περιοχές	1977	1981	1985	1989 Ιούνιος	1989 Νοέμβριος
Αστικές	43,36 (25,25)	30,90 (48,20)	38,70 (44,90)	42,70 (36,40)	44,24 (39,19)
Ημιαστικές	41,18 (26,27)	39,30 (46,70)	43,30 (44,90)	46,30 (39,50)	48,21 (40,39)
Αγροτικές	41,15 (24,59)	39,60 (48,40)	42,20 (47,00)	45,30 (41,70)	47,54 (42,24)
Επιχειρήματα	41,84 (25,34)	35,87 (48,07)	40,84 (45,82)	44,25 (39,15)	46,19 (40,67)

Πηγή: Επίκεντρα, τχ. 1, Μάρτ.-Απρ. 1978, σ. 12-21· τχ. 22, Σεπτ.-Οκτ. 1981, σ. 4-72· τχ. 44, Μάιος-Ιούν. 1985, σ. 4-71· τχ. 58, αγρο-
 νόλογγο, σ. 5-59· τχ. 60, Δεχ. 1989, σ. 6-63, και τχ. 62, Ιούν. 1990, σ. 11-90.

χρόνια αργότερα, συγκεκριμένα στα μέσα της δεκαετίας του 1990. Πάντως, όσον αφορά τη σύνθεση των κοινωνικών στρωμάτων από τα οποία αντλούσε ψήφους η Ν.Δ. την περίοδο που εξετάζουμε εδώ, οι πίνακες που παρατίθενται είναι νομίζουμε αρκετά διαφωτιστικοί.¹⁸

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

*Κοινωνικοοικονομική σύνθεση των ψηφοφόρων της Ν.Δ. (%)
στις εκλογές του 1977, 1981, 1985 και στις ευρωεκλογές του 1984
(σε παρενθέσεις στοιχεία για το ΠΑΣΟΚ)*

Κοινων. ομάδες ^α	1977	1981	1984	1985 ^β
A/B	46,9 (24,8)	25,0 (37,0)	43,7 (27,8)	65,3 (19,9)
Γ ₁	46,3 (26,9)	24,0 (39,0)	27,9 (38,9)	39,8 (38,5)
Γ ₂	46,5 (25,8)	28,0 (39,5)	37,9 (38,5)	39,9 (37,3)
Δ/Ε	36,8 (31,9)	18,0 (39,0)	31,3 (39,3)	32,1 (42,7)

α. A/B: υψηλές και ανώτερες τάξεις, Γ₁: μεσαία τάξη, Γ₂: ειδικευμένοι εργάτες, Δ/Ε: ημι-ειδικευμένοι/ανειδίκευτοι εργάτες.

β. Τα στοιχεία για το 1985 βασίζονται σε δημοσκοπήσεις για πρόθεση ψήφου που διεξήχθη από το ΚΠΕΕ λίγο πριν από τις εκλογές.

Πηγή: *Επίκεντρα*, τχ. 1, Μάρτ.-Απρ. 1978, σ. 12-21· τχ. 22, Σεπτ.-Οκτ. 1981, σ. 4-72· τχ. 44, Μάιος-Ιούν. 1985, σ. 4-71, και τχ. 58, αχρονολόγητο, σ. 5-59.

Όσον αφορά την κατανομή της ψήφου ανά αστικές, ημιαστικές και αγροτικές περιοχές, φαίνεται ότι η Ν.Δ. —η οποία στις εκλογές του 1974 είχε πάρει στα μεγάλα αστικά κέντρα 54,83%, στις ημιαστικές περιοχές 52,15% και στις αγροτικές το 56,62%— συνέχισε να παίρνει ελαφρώς υψηλότερα ποσοστά στις δύο τελευταίες σε όλες τις μετέπειτα εκλογικές αναμετρήσεις (με την εξαίρεση των εκλογών του 1977, εξαιτίας της εντυπωσιακής τότε εκλογικής παρουσίας της άκρας Δεξιάς που κατέβηκε ανεξάρτητη και απορρόφησε τον κύριο όγκο των ψήφων στις περιοχές αυτές). Όμως το κόμμα

18. Τα στοιχεία που παρουσιάζονται στους πίνακες αυτούς έχουν ληφθεί από ειδικές εκδόσεις-αφιέρωματα του περιοδικού *Επίκεντρα* που εκδίδει το ΚΠΕΕ. Για αυτό το Κέντρο Πολιτικής Έρευνας και Επιμόρφωσης, βλ. μεταξύ άλλων Δ. Μάρκου, «ΚΠΕΕ: Μια φάμπρικα ιδεολογίας της Δεξιάς», *Αντί*, τχ. 58, Περίοδος Β', 13 Νοεμβρίου 1976, σ. 8-10· Φ. Στράτος (πρώην πρόεδρος του ΚΠΕΕ), συνέντευξη στην *Πολιτική Εποπτεία*, τχ. 114, Ιουλ.-Αύγ. 1986, σ. 3-7.

καρπώνεται και ένα διόλου ευκαταφρόνητο ποσοστό της αστικής ψήφου, το οποίο κυμαίνεται από το χαμηλότερο 30,9% του 1981 στο υψηλότερο 44,24% του Νοεμβρίου του 1989. Το ίδιο μπορεί να ειπωθεί και για το ΠΑΣΟΚ, ιδιαίτερα μετά τις εκλογές του Ιουνίου του 1989, ενώ η εκλογική του παρουσία μέχρι τότε φαίνεται να διαμορφώνεται από μια κάπως περισσότερη ισομερή κατανομή των ψήφων στις διαφορετικές αυτές τρεις περιοχές.

Σε σχέση τώρα με την κοινωνική και οικονομική σύνθεση των ψηφοφόρων της Ν.Δ., η εικόνα που σχηματίζει κανείς από τα στοιχεία που παρατίθενται στον Πίνακα 2 είναι πολύ σαφής και χαρακτηριστική. Σε όλες τις περιπτώσεις, η Ν.Δ. προσελκύει πολύ περισσότερους ψηφοφόρους από τις ανώτερες και ανώτατες κοινωνικές τάξεις, ενώ και ένας σημαντικός αριθμός οπαδών της –λιγότερος όμως από αυτόν του ΠΑΣΟΚ– προέρχεται από τις μεσαίες και χαμηλότερες κοινωνικές ομάδες (Γ_1 και Γ_2 στον Πίνακα 2). Αυτή η κατάσταση παγιώνεται περαιτέρω λίγο πριν από τις εκλογές του 1985, όταν οι κοινωνικές ομάδες Α/Β και Δ/Ε τείνουν στην πλειοψηφία τους να προτιμούν αντίστοιχα το ΠΑΣΟΚ και τη Ν.Δ., ενώ τα δύο κόμματα σχεδόν μοιράζονται την ψήφο των μεσαίων κοινωνικών στρωμάτων. Θα πρέπει επίσης να προσθέσουμε ότι σε όλες τις εκλογές μετά το 1974, οι νεότεροι στην ηλικία και οι ανώτερου μορφωτικού επιπέδου ψηφοφόροι τείνουν, γενικότερα, να προτιμούν το ΠΑΣΟΚ, ενώ η Ν.Δ. προσελκύει την πλειοψηφία των μεγαλύτερων και λιγότερο μορφωμένων γενεών. Τέλος, δεν υπάρχει ουσιώδης διαφοροποίηση στην ψήφο κατά φύλο, αφού άνδρες και γυναίκες ψηφίζουν εξίσου τόσο τη Ν.Δ. όσο και το ΠΑΣΟΚ (με τις τελευταίες να υπερτερούν αριθμητικά και στις δύο περιπτώσεις (όπως άλλωστε και σε όλο το εκλογικό σώμα συνολικά).

β. Δεκαετία του '90: επιστροφή στην εξουσία αλλά και υποτροπή της κρίσης της Ν.Δ.

Όπως ήδη αναφέρθηκε, η δεκαετία του 1990 σήμανε, σε ευρωπαϊκό επίπεδο, την κυριαρχία των σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων, τα οποία διαδέχονταν στις κυβερνήσεις τα συντηρητικά που είχαν πρωταγωνιστήσει την προηγούμενη δεκαετία. Ήδη όμως οι σοσιαλδημοκράτες είχαν υιοθετήσει και ενσωματώσει στα προγράμματά τους πολλές από τις θέσεις και τις πολιτικές των συντηρητικών, με αποτέλεσμα το κέντρο βάρους στο ιδεολογικό επίπεδο να

τείνει προς περισσότερο φιλελεύθερες και κεντροδεξιές επιλογές. Στην Ελλάδα, η περίοδος αυτή ξεκίνησε με την επιστροφή της Ν.Δ. στην κυβέρνηση, η οποία προήλθε όχι τόσο από μια ξεχωριστή δυναμική που είχε δημιουργήσει η ίδια (όντας για μια μακρά περίοδο στην αντιπολίτευση) όσο από τα σφάλματα του αντίπαλου κόμματος και των αδυναμιών της ηγεσίας του.

Μπορεί η κυβερνητική πλειοψηφία της Ν.Δ. να ήταν οριακή, από την άλλη όμως πλευρά το πολιτικό κλίμα, τόσο διεθνώς όσο και στην Ελλάδα, ευνοούσε τις αλλαγές και τις μεταρρυθμίσεις εκείνες που θα αποσκοπούσαν τόσο στην κάθαρση της πολιτικής ζωής της χώρας όσο και στο να τεθεί η τελευταία σε μια τροχιά ευρωπαϊκής πορείας ανάπτυξης και εκσυγχρονισμού. Σύμφωνα και με την ιδεολογική διακήρυξη της 3ης Φεβρουαρίου 1985, αλλά και με το λεπτομερές κυβερνητικό πρόγραμμα που είχε εκπονήσει η αρμόδια κοιμματική γραμματεία μετά το δεύτερο συνέδριο και που βασιζόταν στις γενικές κατευθύνσεις της εν λόγω διακήρυξης,¹⁹ η Ν.Δ. υποσχόταν να κινηθεί προς αυτή την κατεύθυνση. Έτσι, ιδίως σε σχέση με τον δημόσιο τομέα, το κόμμα επαγγελλόταν τον περιορισμό των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων του κράτους, τη μείωση των δημοσίων υπαλλήλων και των δημοσίων δαπανών και ταυτόχρονα τη βελτίωση της ποιότητας των παρεχόμενων υπηρεσιών. Πράγματι, αμέσως μόλις ανέλαβε την εξουσία ίδρυσε μια ειδική επιτροπή, αποστολή της οποίας ήταν να αποφασίσει ποιες από τις κρατικές επιχειρήσεις ήταν προβληματικές προκειμένου να κλείσουν, και ποιες ήταν βιώσιμες και κερδοφόρες προκειμένου να ιδιωτικοποιηθούν.

Τα αποτελέσματα ήταν κάθε άλλο παρά εντυπωσιακά. Η κυβέρνηση της Ν.Δ. όχι μόνο δεν έκλεισε τις προβληματικές κρατικές επιχειρήσεις αλλά έκανε το αντίθετο, συγκεκριμένα προχώρησε στην ιδιωτικοποίηση μιας μη προβληματικής, της Επιχείρησης Αστικών Συγκοινωνιών (ΕΑΣ), δηλαδή των λεωφορείων της Αθήνας.²⁰ Επι-

19. Μετά το δεύτερο συνέδριο του 1986 δημιουργήθηκαν οκτώ ανεξάρτητες γραμματείες και οκτώ ειδικά γραφεία. Η γραμματεία που ήταν υπεύθυνη για την εκπόνηση του κυβερνητικού προγράμματος είχε επικεφαλής τον βουλευτή της Ν.Δ. Γ. Σουφλιά. Για περισσότερες λεπτομέρειες, βλ. E.G. Alexakis, *The Greek Right: Structure and Ideology of the New Democracy Party*, ό.π., κεφ. 4, τμήμα 3.3, και κεφ. 5, τμήματα 3.2 και 5.2.

20. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η ΕΑΣ ιδιωτικοποιήθηκε μόνο αφού οι εργαζόμενοι σε αυτή απέρριψαν πρόταση της κυβέρνησης να απολυθεί ένας αριθμός τους έτσι ώστε να γίνει η επιχείρηση κερδοφόρα. Όπως σχολίασε τότε ένας ανα-

πλέον, ενώ με τα λόγια ισχυριζόταν ότι θα περιορίσει τις κρατικές παρεμβάσεις, στην πράξη δεσμεύτηκε να ιδρύσει την –ενοείται κρατική– Εταιρεία Φυσικού Αερίου και να προσλάβει για την επάνδρωσή της 6.000 ακόμα δημόσιους υπαλλήλους (αυξάνοντας έτσι τον συνολικό αριθμό τους κατά 1%). Όπως εύλογα αναμενόταν, ούτε η παραγωγικότητα ούτε η λειτουργία ούτε οι παντοειδείς υπηρεσίες του δημόσιου τομέα βελτιώθηκαν στο ελάχιστο, αν και οι δαπάνες γι' αυτόν αυξάνονταν συνεχώς.²¹

Στον ιδιωτικό τομέα, η προτεινόμενη από τη Ν.Δ. ελεύθερη οικονομία της αγοράς παρέμεινε κενό γράμμα. Αντί να απελευθερώσει την αγορά, όπως είχε δεσμευτεί, η κυβέρνηση διατηρούσε το προηγούμενο καθεστώς, δηλαδή κρατούσε τις τιμές των ενοικίων και άλλων οικονομικών αγαθών υπό κυβερνητικό έλεγχο, και όχι μόνο δεν προχώρησε στην αναμόρφωση του φορολογικού συστήματος, αλλά ψήφισε και ένα νόμο σύμφωνα με τον οποίο οι ιδιωτικές επιχειρήσεις εκαλούντο να πληρώσουν έναν επιπλέον φόρο επί των κερδών τους και δη αναδρομικά. Ακόμη, η πολιτική της στη σχέση ισοτιμίας της δραχμής με τα ξένα νομίσματα δεν ευνοούσε το εξαγωγικό εμπόριο, κι έτσι η «μεγάλη εκτίναξη» της οικονομίας δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ. Συμπερασματικά, οι κρατικοί έλεγχοι και οι παρεμβάσεις στην οικονομία αυξήθηκαν τόσο πολύ ώστε, όπως υποστήριξε και ένας γνωστός βιομήχανος:

«...η ελληνική οικονομία έχει τόσο έντονα παραμορφωθεί [...] ώστε αποκλείεται πια το κράτος ή ο δημόσιος τομέας στο ορατό

λειτουργία: «Το επιχείρημα που επαναλαμβάνουν συνεχώς οι αρμόδιοι υπουργοί προς τους απεργούς είναι το εξής: Δεχτείτε τα μέτρα της εξυγίανσης της επιχείρησης (απολύσεις κ.τ.λ.) αλλιώς θα σας ιδιωτικοποιήσουμε! Η ιδιωτικοποίηση μ' αυτόν τον τρόπο γίνεται ένας μπαμπούλας στον οποίο θα δώσεις τα άτακτα παιδιά αν δεν φάνε το φαί τους!». Βλ. Κ. Χρηστίδης, «Ο μπαμπούλας!», *Τα Νέα*, 8 Αυγούστου 1992, σ. 10, καθώς επίσης και Π. Βουρλούμης, «Γιατί αποτυγχάνει η ιδιωτικοποίηση», *Επίκεντρα*, τχ. 67, Σεπτ. 1991, σ. 28, ο οποίος επιπλέον διαπιστώνει ότι «...η αντίδραση στην ιδιωτικοποίηση και την εν γένει απελευθέρωση της οικονομίας δεν προέρχεται κυρίως από την σοσιαλιστική αντιπολίτευση αλλά μέσα από τις ίδιες τις τάξεις της κυβέρνησης».

21. Βλ. Κ. Κόλμερ, «Ο ψευτοφιλελευθερισμός», *Επίκεντρα*, τχ. 65, Μάρ. 1991, σ. 41, ο οποίος επισημαίνει ότι: «...οι δημόσιες δαπάνες στον προϋπολογισμό του 1990 που είναι ο κατεξοχήν "Νεοδημοκρατικός", αυξάνονται κατά 25% και προσεγγίζουν τα 6 τρις. δρχ. ή περίπου το 50% του ΑΕΠ. Αυτό είναι το ρεκόρ όλων των εποχών!».

μέλλον να παίξουν ρόλο θετικό, πόσο μάλλον ρόλο ορθού προσανατολισμού της Οικονομίας».²²

Φαίνεται λοιπόν ότι ο κρατικός πατερναλισμός και οι παρεμβάσεις στην οικονομία συνέχισαν να αποτελούν παραδοσιακά χαρακτηριστικά της πολιτικής της Ν.Δ., ακόμα και κατά τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του '90, αν και είχαν δημιουργηθεί ελπίδες και αναμενόταν ότι η νέα κυβέρνηση θα απελευθέρωνε την αγορά και θα περιόριζε το κράτος σε έναν ποιοτικά ανώτερο και απλώς ρυθμιστικό ρόλο. Η αποτυχία αυτή στην εσωτερική πολιτική δημιούργησε αρνητικό κλίμα το οποίο επιβαρύνθηκε ακόμη περισσότερο από κάποιους χειρισμούς στις διεθνείς σχέσεις της χώρας και, τελικά, οδήγησε στην πτώση της κυβέρνησης και τη νέα ήττα στις εκλογές του Οκτωβρίου του 1993.²³

Ακολούθησε μια περίοδος «επιστροφής στις ρίζες» της παράταξης και στην ιδεολογία του ιδρυτή της, όταν τον Κ. Μητσotάκη διαδέχθηκε στην ηγεσία ο Μ. Έβερτ. Με έντονα στοιχεία λαϊκισμού και δημαγωγίας που θύμιζαν την προδικτατορική Δεξιά, το εγχείρημα είχε σαν αποτέλεσμα το τέρασμα του κόμματος στην αποϊδεολογικοποίηση και τον εμπειρισμό, απεδείχθη θνησιγενές και καταγράφηκε ως μια «...“κακή στιγμή” στη διαδικασία ιδεολογικής διαμόρφωσης του δεξιού πόλου».²⁴ Ενώ, όπως θα δούμε αμέσως παρακάτω, συντελούνταν βαθύτατες μεταβολές στην ελληνική κοινωνία, η Ν.Δ. έμενε προσκολλημένη σε ένα νεκρό παρελθόν αδυ-

22. Βλ. Θ. Παπαλεξόπουλος, «Η οικονομική και νομισματική ένωση και η Ελλάς», *Επίκεντρα*, τχ. 64, Δεκ. 1990, σ. 67. Για παρόμοια επιχειρήματα, βλ. επίσης Γ. Μπήτρος, «Από την κρίση της οικονομίας στην κρίση και της οικονομικής πολιτικής;», στο *ίδιο*, σ. 51, ο οποίος υποστηρίζει ότι γενικά η κυβέρνηση «...ήταν περισσότερο φιλελεύθερη στο πρόγραμμα και τις μετεκλογικές διακηρύξεις και λιγότερο στα έργα».

23. Αναφερόμαστε εδώ στη διαφωνία πρωθυπουργού-υπουργού των εξωτερικών για τους χειρισμούς στις σχέσεις με την Πρώην Γιουγκοσλαβική Δημοκρατία της Μακεδονίας. Αρκεί να υπενθυμίσουμε μόνο ότι το γεγονός αυτό προκάλεσε κατά σειρά την απομάκρυνση του υπουργού, την παραίτησή του από το βουλευτικό αξίωμα, την ίδρυση της ΠΟΛΑΝ, την προσχώρηση άλλων δύο βουλευτών της Ν.Δ. στο νέο κόμμα και, τελικά, την πτώση της κυβέρνησης. Στις εκλογές που ακολούθησαν το ΠΑΣΟΚ επέστρεψε στη κυβέρνηση παίρνοντας το 46,88% των ψήφων έναντι του 39,30% της Ν.Δ.

24. Βλ. Γ. Μοσχονάς, «Ν.Δ. και “μεσαίος χώρος”», *Τα Νέα*, 15 Ιανουαρίου 1999, σ. 6, και Δ. Α. Σέϊτανιδης, *Τα αίτια της χρόνιας κρίσης στην ελληνική Κεντροδεξιά*, Παπαζήσης, Αθήνα 1997, ιδιαίτερα σ. 100-104.

νατώντας να παρακολουθήσει –πόσο μάλλον να προσαρμοστεί και να ανταποκριθεί– τις εξελίξεις. Έτσι ήρθε φυσιολογικά και η νέα εκλογική ήττα το 1996, με τη Ν.Δ. «...να χάνει την εκπροσώπηση μιας μερίδας των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων που κατείχε μέχρι σήμερα», και μάλιστα προς όφελος του ΠΑΣΟΚ.²⁵ Ενώ, όπως εύστοχα παρατηρεί ο Η. Νικολακόπουλος:

«...αν η προδικατορική ΕΡΕ μπορούσε να κυβερνήσει, έχοντας ως προνομιά εκλογικά ακροατήρια τους αγρότες, τις εύπορες νοικοκυρές και τους σχετικά υψηλοσυνταξιούχους, ωστόσο, τα ίδια αυτά στρώματα δεν παρέχουν πλέον καμία δυναμική για να κυβερνηθεί η Ελλάδα στις παραμονές του 21ου αιώνα».²⁶

Η παραπάνω εικόνα της χρόνιας κρίσης της Ν.Δ. και του μόνιμου εξοβελισμού της στα έδρανα της αντιπολίτευσης φάνηκε ότι θα μπορούσε να ανατραπεί, όταν στο τέταρτο συνέδριο του κόμματος –21-23 Μαρτίου 1997– εξελέγη έκτος κατά σειρά αρχηγός της ο ανιψιός του ιδρυτή της, Κ. Καραμανλής. Όντας σχετικά άφθαρτος (αλλά για τους πολιτικούς του αντιπάλους επίσης αδοκίμαστος), και αναλαμβάνοντας την ηγεσία σε νεαρότατη ηλικία (ήταν μόλις 41 ετών όταν εξελέγη αρχηγός) επιχείρησε από την αρχή να προσεγγίσει τον μεσαίο πολιτικό χώρο συνδυάζοντας προτάσεις τόσο νεοφιλελεύθερης (ως προς την ανάγκη, π.χ., ιδιωτικοποιήσεων και περιορισμού του κρατισμού) όσο και σοσιαλδημοκρατικής προέλευσης (π.χ. κράτος πρόνοιας, δικαιότερη φορολογία).²⁷ Προσπάθησε επίσης να προσδώσει στο κόμμα ένα περισσότερο σύγχρονο και νεανικό προφίλ, προωθώντας σε ανώτερες κομματικές θέσεις νέα και σχετικά άγνωστα, ως τότε, πολιτικά στελέχη. Οι προσπάθειές του αυτές δεν ήταν χωρίς κόστος, αφού αναγκάστηκε σε κάποιο βαθμό να συγκρουστεί με την παλαιά φρουρά του κόμματος, ενώ δε δίστασε ακόμη και να φτάσει ως τη

25. Βλ. Γ. Μαυρή, «Οι τάσεις αποδόμησης/μετασχηματισμού του μεταπολιτευτικού κομματικού συστήματος», στην *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 9, Απρίλιος 1997, σ. 191. Στις βουλευτικές εκλογές της 22ας Σεπτεμβρίου 1996, η Ν.Δ. πήρε το 38,12% των ψήφων έναντι 41,49% του ΠΑΣΟΚ.

26. Βλ. Η. Νικολακόπουλος, «“Αποφασισμένοι” και “αναποφάσιστοι”»: Η συμβολή των δημοσκοπήσεων έξω από τα εκλογικά τμήματα στην ανάλυση της ψήφου», στην *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 9, Απρίλιος 1997, σ. 207.

27. Βλ. Γ. Μοσχονάς, ό.π.

διαγραφή αρκετών επώνυμων στελεχών της Ν.Δ. όταν διαφοροποιήθηκαν από την επίσημη κοιμματική γραμμή.²⁸

Οι αλλαγές που στο μεταξύ καταγράφονταν σχετικά με την κυρίαρχη πολιτική κουλτούρα της ελληνικής κοινωνίας σε συνδυασμό με τις μεταβολές στη σύνθεση των κοινωνικών στρωμάτων από τα οποία αντλούσε ψήφους η Ν.Δ. και τη γενικότερη πολιτική συγκυρία, έδωσαν την εντύπωση ότι σχηματιζόταν μια δυναμική που θα ευνοούσε εκλογικά τη Ν.Δ.²⁹ Προσωρινά, η τάση αυτή επιβεβαιώθηκε, όπως θα δούμε στη συνέχεια, τόσο στις νομαρχιακές εκλογές του 1998 όσο και στις ευρωεκλογές του 1999, για να διαψευσθεί τελικά, έστω και οριακά, στις πρόσφατες βουλευτικές εκλογές της 9ης Απριλίου 2000.

3. ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΟΪΔΕΟΛΟΓΙΚΕΣ ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ ΣΤΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΟΥ '90

Η εικόνα της ελληνικής κοινωνίας που βαδίζει προς τον 21ο αιώνα θυμίζει όλο και λιγότερο εκείνη της εποχής της μεταπολίτευσης. Χωρίς να υπεισέλθουμε σε λεπτομερείς καταγραφές των διαφορών, μπορούμε γενικότερα να πούμε πως τα οράματα, οι ιδέες και οι ελπίδες που κατέκλυζαν το πολιτικό σκηνικό αμέσως μετά την κατάρρευση της χούντας το 1974 έχουν σήμερα δώσει τη θέση τους σε περισσότερο πραγματιστικές και εντονότερα ατομικιστικές επιδιώξεις και προτεραιότητες. Με άλλα λόγια, και ίσως κάπως υπεργενικεύοντας, ο «κοινωνικός ιδεαλισμός» των πρώτων χρόνων της μεταπολίτευσης αντικαθίσταται σε όλο και μεγαλύτερο βαθμό από έναν «ατομικιστικό ρεαλισμό» (ή, πιο απαισιόδοξα, από έναν «ατομικιστικό αμοραλισμό»), ακολουθώντας τις αντίστοιχες τάσεις που ήταν κυρίαρχες –όπως ήδη έγινε λόγος– στην Ευρώπη και τις ΗΠΑ. Η διαδικασία αυτή σε μεγάλο βαθμό υποβοηθείται, διαγράφεται εναργέστερα και κερδίζει γρηγορότερα έδαφος από το 1980 κι ύστερα, οπότε η χώρα εντάχθηκε πλήρως στην τότε ΕΟΚ,

28. Στις 3 Φεβρουαρίου 1998 διεγράφησαν οριστικά από τη Ν.Δ. ο Γ. Σουφλιάς (κύριος αντίπαλος του Καραμανλή για την ηγεσία του κόμματος στο συνέδριο σχεδόν ένα χρόνο νωρίτερα), ο Σ. Μάνος και ο Β. Κοντογιαννόπουλος, ενώ με προσωρινή διαγραφή ενός χρόνου τιμωρήθηκαν και οι βουλευτές Ν. Κάκκαλος, Α. Παπαληγούρας και Π. Τατούλης.

29. Βλ. μεταξύ άλλων Γ. Λούλης, «Το νέο πολιτικό τοπίο: Νέα δεδομένα, νέα δυναμική», *Φιλελεύθερη Έμφαση*, τχ. 1, Ιαν.-Φεβρ.-Μάρτ. 1999, ιδιαίτερα σ. 33-34.

σήμερα Ευρωπαϊκή Ένωση. Αν λάβει κανείς υπόψη του και την παράλληλη πορεία εξορθολογισμού και εκσυγχρονισμού του πολιτικού συστήματος, τότε ο γενικότερος κοινωνικός και πολιτικός μετασχηματισμός της ελληνικής κοινωνίας θυμίζει αυτό που ο Μαξ Βέμπερ διακρίνει ως συνέπεια της καπιταλιστικής οργάνωσης και της γραφειοκρατικοποίησης των κοινωνιών και το οποίο αποκαλεί «απομάγευση του κόσμου» (*Die Entzauberung der Welt*).

Η ελληνική κοινωνία του σήμερα, λοιπόν, διαφέρει σημαντικά από εκείνη των πρώτων χρόνων της μεταπολίτευσης, ενώ ο σύγχρονος μέσος Έλληνας, κυρίως όσον αφορά τις αντιλήψεις του, δεν έχει καμία σχέση με τον Έλληνα του 1980.³⁰ Όπως παρατηρεί ο Μ. Κεφαλογιάννης, ένας από τους σημαντικότερους λόγους για τους οποίους η Ν.Δ. έχασε τις βουλευτικές εκλογές του 1996 ήταν «η παντελής έλλειψη στρατηγικής προσέγγισης των νέων ψηφοφόρων, που το 1993 ήταν κάτω των 18 ετών (1996: ΠΑΣΟΚ 38,8% - Ν.Δ. 32,2%)»,³¹ ενώ άλλος ένας εξίσου σημαντικός λόγος ήταν ακριβώς «η παραγνώριση των αποτελεσμάτων του “κοινωνικού μετασχηματισμού” που επέτυχε το ΠΑΣΟΚ τη δεκαετία του 1980».³² Κοινωνικός μετασχηματισμός που εν μέρει επιτεύχθηκε χάρη στην επιλεκτική κατανομή πόρων από την κρατική μηχανή σε κοινωνικές τάξεις και ομάδες φιλικά προσκείμενες στο κυβερνών κόμμα: πρόκειται γι' αυτό που αποκαλείται σύστημα της «γραφειοκρατικής πατρωνίας» και που χρησιμοποιήθηκε από το ΠΑΣΟΚ κυρίως στη δεύτερη κυβερνητική του θητεία.³³

Οι σημαντικότερες αλλαγές, πάντως, σχετίζονται με τις πολιτικές αντιλήψεις που κυριαρχούν σήμερα στην ελληνική κοινωνία, με αυτό δηλαδή που ονομάζεται πολιτική κουλτούρα. Αυτό έχει να κάνει τόσο με το ενδιαφέρον ή/και την αδιαφορία των πολιτών για την πολιτική όσο και με τις μεταβολές που συντελέστηκαν από τη μεταπολί-

30. Βλ. Γ. Λούλης, *Η κρίση της πολιτικής στην Ελλάδα: Εκλογές, κοινή γνώμη, πολιτικές εξελίξεις 1980-1995*, Σιδέρης, Αθήνα 1995, σ. 542.

31. Βλ. Μ. Κεφαλογιάννης, «Το εκλογικό αποτέλεσμα της 22/9/96 και το μέλλον», στα *Επίκεντρα*, τχ. 1ο, Σεπ.-Οκτ.-Νοέμβρ. 1996, σ. 13.

32. Στο ίδιο, σ. 13.

33. Βλ. Χ. Λυριντζής, «Κρίση πολιτικής (;). Νέες πολιτικές τάσεις και οι δυνατότητες του εκσυγχρονισμού», στο Μ. Σπουρδαλάκης (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ: Κόμμα Κράτος-Κοινωνία*, Πατάκης, Αθήνα 1998, σ. 80. Για το σύστημα της «γραφειοκρατικής πατρωνίας», βλ. C. Lyrintzis, «Political parties in post-junta Greece: A case of “bureaucratic clientelism”?», στο *West European Politics*, τόμ. 7, τχ. 2, Απρίλιος 1984, σ. 99-118.

τευση και μετά στις πολιτικές αντιλήψεις του εκλογικού σώματος. Παρατηρούμε έτσι ότι, ενώ μέχρι και το 1985 η ελληνική πολιτική κουλτούρα χαρακτηριζόταν από τα υψηλότερα επίπεδα πολιτικοποίησης και ενδιαφέροντος για την πολιτική στη Νότια Ευρώπη, στις εκλογές του 1996 καταγράφεται μια πρωτοφανής απογοήτευση του εκλογικού σώματος για την πολιτική και τα κόμματα, ένα

«σύνδρομο πολιτικού και κομματικού κυνισμού [...] το 50% του εκλογικά ενήλικου πληθυσμού συνδυάζει μια έντονη στάση πολιτικής αποξένωσης, με παραστάσεις διαφθοράς στον δημόσιο χώρο και την πολιτική σφαίρα ή τα κόμματα».³⁴

Απόψεις του τύπου «όλοι τους ίδιοι είναι», «οι πολιτικοί είναι ανίκανοι, αναξιόπιστοι και αδιάφοροι», «σε όλα τα πολιτικά κόμματα υπάρχει διαφθορά» κλπ. καταγράφονται πλέον όλο και συχνότερα στις διάφορες δημοσκοπήσεις της κοινής γνώμης. Από την άλλη μεριά, αυτό που επίσης φαίνεται να αποκραυγαλώνεται στη δεκαετία του 1990 είναι η αύξηση του λεγόμενου «μεσαίου» πολιτικού χώρου και η αντίστοιχη εξασθένηση των άκρων του πολιτικού συνεχούς, ιδίως δε του αριστερού άκρου. Όπως παρατηρεί ο Λούλης, «η κοινή γνώμη [...] έχει μετακινηθεί δεξιότερα παρά ποτέ».³⁵ Ενώ δηλαδή πριν από το 1985 αυτός ο μεσαίος πολιτικός χώρος είχε το κέντρο βάρους του προς τα Αριστερά, σήμερα έχει μετακινηθεί δεξιότερα εξαιτίας της κυριαρχίας «δεξιόστροφων» ιδεών, κυρίως όσον αφορά οικονομικά ζητήματα (αποστασιοποίηση της κοινής γνώμης από τον κρατισμό) που είναι και τα πιο κρίσιμα εκλογικά.³⁶ Ακόμα, σύμφωνα με τον ίδιο αναλυτή,

«...η κοινή γνώμη χαρακτηρίζεται από μια τάση απο-πολιτικοποίησης και κυρίως απο-ιδεολογικοποίησης. Δεν είναι μόνον ό-τι τα τελευταία χρόνια έχουν αυξηθεί οι ρευστοί “κεντρικοί”, αλλά πρόσφατα αυξήθηκαν δραματικά και οι απολιτικοί ψηφοφόροι».³⁷ Τέλος, συνολικά, «...η κοινωνία έχει αλλάξει με ρυθμούς κατά πολύ ταχύτερους απ’ ό,τι έχουν αλλάξει οι πολιτικές

34. Βλ. Π. Καφετζής, «Πολιτική επικοινωνία, πολιτική συμμετοχή και κρίση πολιτικής: Η συνεισφορά μιας εμπειρικής έρευνας δύο φάσεων», στην *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 9, Απρίλιος 1997, σ. 175.

35. Βλ. Γ. Λούλης, *Η κρίση της πολιτικής στην Ελλάδα: Εκλογές, κοινή γνώμη, πολιτικές εξελίξεις 1980-1995*, ό.π., σ. 548.

36. Στο ίδιο, σ. 550.

37. Στο ίδιο, σ. 560.

ελίτ. Και αυτό είναι ασφαλώς ένα από τα πιο σημαντικά αίτια της σημερινής κρίσης, καθώς οι ελίτ έχουν μείνει στην οπισθοφυλακή της κοινωνίας».³⁸

Αυτό είναι σε αδρές γραμμές το πολιτικό τοπίο όπως διαμορφώνεται σήμερα, και σε αυτό το πλαίσιο γίνεται τελευταία λόγος για την κρίση του κομματικού συστήματος ή, γενικότερα, για την κρίση της πολιτικής. Χωρίς να μπορούμε στη συζήτηση για το πού οφείλεται αυτή η κρίση και πώς μπορεί καλύτερα να αντιμετωπιστεί,³⁹ ας περάσουμε τώρα στις μεταβολές που αφορούν την κοινωνική σύνθεση της εκλογικής βάσης της Ν.Δ.

Ήδη από τις νομαρχιακές εκλογές της 11ης-18ης Οκτωβρίου 1998, όταν η Ν.Δ. σημειώνει την πρώτη της εκλογική νίκη απέναντι στο ΠΑΣΟΚ, διαπιστώνεται ότι

«...η Ν.Δ. εμφανίζει (όπως δείχνουν οι δημοσκοπήσεις) διαταξική απήχηση και άνοδο σε όλα τα κοινωνικά στρώματα. Πιο κρίσιμη και εμφανής είναι η άνοδος της στα μεσαία στρώματα, ενώ ανοδική είναι η τάση της και στα λαϊκά στρώματα, όπου το 1996 εντοπίστηκε η δύναμή της. Στα υψηλά εισοδήματα έχει κέρδη, αλλά ο κ. Σημίτης διατηρεί μεγάλο τμήμα των κερδών του 1996» (η έμφαση στο πρωτότυπο).⁴⁰

Αυτή η άνοδος της απήχησης της Ν.Δ. στα μεσαία και τα λαϊκά στρώματα αποκτά ιδιαίτερη σημασία, αν λάβει κανείς υπόψη του το γεγονός ότι ένας από τους λόγους που το ΠΑΣΟΚ είχε κερδίσει τις βουλευτικές εκλογές του 1996 ήταν ότι είχε κυριαρχήσει «...της Ν.Δ., στα μεσαία στρώματα (που, παγίως, από το 1981, δίνουν την εκλογική νίκη)» (η έμφαση στο πρωτότυπο).⁴¹

Οι τάσεις αυτές επανεμφανίζονται και στις ευρωεκλογές της 13ης Ιουνίου 1999, οπότε η Ν.Δ. σημειώνει άλλη μια εκλογική νίκη (36% έναντι 32,92% του ΠΑΣΟΚ). Όπως και στις νομαρχιακές εκλογές οκτώ μήνες νωρίτερα, η Ν.Δ. κέρδισε τη μάχη στα μεσαία

38. Στο ίδιο, σ. 542.

39. Γι' αυτό το ζήτημα, βλ. Χ. Λυριντζής, «Κρίση πολιτικής (;). Νέες πολιτικές τάσεις και οι δυνατότητες του εκσυγχρονισμού», *ό.π.*, και Γ. Λούλης, *στο ίδιο*.

40. Βλ. Θ. Μανωλόπουλος - Γ. Λούλης, «Εκλογική συμπεριφορά στις νομαρχιακές εκλογές: Δέκα επισημάνσεις», *Φιλελεύθερη Έμφαση*, τχ. 1, Ιαν.-Φεβρ.-Μάρτ. 1999, σ. 116.

41. Βλ. Γ. Λούλης, «Οι ευρωεκλογές σε επίπεδο στρατηγικής: Τι έκρινε τη μάχη ΠΑΣΟΚ-Ν.Δ.», *Φιλελεύθερη Έμφαση*, τχ. 2, Απρ.-Μάιος-Ιούν. 1999, σ. 11.

και τα λαϊκά στρώματα, ενώ σημείωσε απώλειες στα υψηλά εισοδήματα και τις ανώτερες και ανώτατες κοινωνικές κατηγορίες.⁴² Αντίθετα το ΠΑΣΟΚ υπέστη καθίζηση, που θεωρήθηκε σαν το αποτέλεσμα μιας διαδικασίας κοινωνικής αποδιάρθρωσης της εκλογικής του βάσης, η οποία είχε καταγραφεί αρχικά στις νομαρχιακές εκλογές ενώ τώρα συνεχίστηκε και εντάθηκε.⁴³

Το μόνο ίσως αδύναμο σημείο στο οποίο έμενε να ισχυροποιηθεί η Ν.Δ. ώστε να εκμεταλλευθεί την ευνοϊκή εκλογική δυναμική και να πετύχει τον κύριο στόχο της –που δεν ήταν άλλος από τη νίκη και στις βουλευτικές εκλογές του Απριλίου 2000– ήταν

«...η χαμηλή επιρροή που διαθέτει στα περισσότερα δυναμικά τμήματα του οικονομικά ενεργού πληθυσμού της χώρας, ιδίως στο χώρο της μισθωτής εργασίας, των ανώτερων ελεύθερων επαγγελματιών αλλά και των επιχειρηματιών» (η έμφαση στο πρωτότυπο).⁴⁴

Συμπερασματικά, πάντως, παρατηρούμε μια τάση κοινωνικής ομογενοποίησης της Ν.Δ., αντίστοιχη με εκείνη του ΠΑΣΟΚ, το οποίο ήδη μετά τις ευρωεκλογές, έτεινε ως προς τα κοινωνικά του χαρακτηριστικά «να μετεξελιχθεί, κυριολεκτικά, σε μια “μικρογραφία” του εκλογικού σώματος».⁴⁵ Προς αυτήν την κατεύθυνση δείχνει να κινείται και η Ν.Δ., η οποία διαφέρει πλέον σημαντικά, όσον αφορά τη σύνθεση της εκλογικής της βάσης, από την εικόνα που παρουσίαζε την προηγούμενη δεκαετία, όπως δείχνουν τα στοιχεία των Πινάκων 1 και 2 παραπάνω.

Παρ’ όλα αυτά, η εκλογική δυναμική τελικά δεν ευνόησε τη Ν.Δ. και στις πρόσφατες εκλογές το κόμμα βελτίωσε μεν εντυπωσιακά το εκλογικό του ποσοστό, δεν κατάφερε όμως να κερδίσει το ΠΑΣΟΚ, το οποίο επίσης βελτιώθηκε και κέρδισε –έστω και ορια-

42. Στο ίδιο, σ. 24-25. Στα ίδια συμπεράσματα καταλήγει και μια άλλη μελέτη, περισσότερο περιορισμένη γεωγραφικά: βλ. Θ. Μανωλόπουλος, «Η εκλογική συμπεριφορά στη Β’ Αθηνών: Η “κοινωνική διάσταση”», *Φιλελεύθερη Έμφαση*, τχ. 2, Απρ.-Μάιος-Ιούν. 1999, σ. 56-73.

43. Βλ. Γ. Μαυρή, «Ευρωεκλογές '99: Τα κοινωνικά χαρακτηριστικά της ψήφου», *Φιλελεύθερη Έμφαση*, τχ. 2, Απρ.-Μάι.-Ιούν. 1999, σ. 33.

44. Στο ίδιο, σ. 41. Βλ. επίσης και Τ. Γεωργιάδης - Ν. Καραγάλιος, «Γιατί η πολιτική και εκλογική δυναμική ευνοεί τη Ν.Δ.», *Φιλελεύθερη Έμφαση*, τχ. 2, Απρ.-Μάιος-Ιούν. 1999, σ. 84-97.

45. Βλ. Γ. Μαυρή, «Ευρωεκλογές '99: Τα κοινωνικά χαρακτηριστικά της ψήφου», *Φιλελεύθερη Έμφαση*, ό.π., σ. 35.

κά- άλλη μια κυβερνητική τετραετία.⁴⁶ Στο υπόλοιπο του άρθρου αυτού, θα προσπαθήσουμε να εντοπίσουμε κάποιες από τις αιτίες που εξηγούν τη χρόνια κρίση της Ν.Δ. και που της στέρησαν, για άλλη μια φορά, τη νίκη στις εκλογές και την επιστροφή της στην κυβερνητική εξουσία.

4. ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΟΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑ: Η «ΑΧΙΛΛΕΙΟΣ ΠΤΕΡΝΑ» ΤΗΣ Ν.Δ.

Το πρώτο σημείο στο οποίο αξίζει να σταθούμε είναι, νομίζουμε, το εξής: η αύξηση του λεγόμενου μεσαίου πολιτικού χώρου και η ταυτόχρονη κλίση του προς τα δεξιά αποτελεί εκ πρώτης όψεως γεγονός θετικότερο για τη Ν.Δ. επειδή: α) είναι ο μεσαίος χώρος που κλίνοντας άλλοτε προς τη μία και άλλοτε προς την άλλη κατεύθυνση προσδιορίζει αποφασιστικά το ποιο κόμμα θα κυβερνήσει· β) αυτός ο χώρος βρίσκεται πλέον πάρα πολύ κοντά στις αρχές και τις αξίες που θεωρητικά προεβύει η Ν.Δ. Όμως, εάν αυτά τα δύο αρχούσαν από μόνα τους, τότε η Ν.Δ. θα ήταν από το 1985 και μετά κυβέρνηση, αφού αυτή η μεταστροφή της κοινής γνώμης παρατηρείται και καταγράφεται από τότε, πράγμα που βεβαίως δεν συμβαίνει. Επομένως χρειάζεται και κάτι ακόμη ώστε να κερδίσει η Ν.Δ. αυτόν τον μεσαίο χώρο, με άλλα λόγια να πείσει ότι εκτός από την ιδεολογική εγγύτητα –στη θεωρία– μπορεί και πρακτικά και αξιόπιστα να τον εκπροσωπήσει.

Φαίνεται, όμως, πως στην πραγματικότητα η παρουσίαση ενός ελκυστικού ιδεολογικού προγραμματικού προφίλ, ιδιαίτερα σε συνδυασμό με την πολιτική και κοινωνική σύνθεση του εκλογικού σώματος, αποτελεί ακόμη ζητούμενο για τη Ν.Δ. Για τους λόγους που θα εκθέσουμε με συντομία αμέσως παρακάτω, πιστεύουμε ότι αυτό το κόμμα αντιμετωπίζει προβλήματα που σχετίζονται αφενός με το πραγματικό περιεχόμενο του ιδεολογικού του οπλοστασίου και αφετέρου με τη δυνατότητα αξιόπιστης πρακτικής εφαρμογής του.

Η κληρονομιά του ιδρυτή της Ν.Δ. όσον αφορά την ιδεολογική θωράκιση του κόμματος υπήρξε πολύ φτωχή. Η επταετία 1974-

46. Η Ν.Δ. αύξησε το ποσοστό της σε σχέση με τις βουλευτικές εκλογές του 1996 κατά 4,5 ποσοστιαίες μονάδες συγκεντρώνοντας το 42,73% των ψήφων. Αντίστοιχα, το ΠΑΣΟΚ αύξησε το δικό του κατά 2,3 ποσοστιαίες μονάδες και έφτασε το 43,79%.

1981 σημαδεύτηκε περισσότερο από το κύρος και τη χαρισματική προσωπικότητά του και πολύ λιγότερο από τις αρχές και τις ιδέες του αποκαλούμενου «ριζοσπαστικού φιλελευθερισμού». Όπως συνέβαινε τότε στην Ευρώπη, και στην Ελλάδα που εκείνη την περίοδο έβγαινε από μια επτάχρονη αυταρχική στρατιωτική δικτατορία κυριαρχούσαν οι αριστερές και οι σοσιαλιστικές ιδέες. Από την πλευρά του ο ριζοσπαστικός φιλελευθερισμός αποδείχθηκε κενός λόγος, διότι ουδέποτε προσδιορίστηκε θετικά όσον αφορά το θεωρητικό του περιεχόμενο, ενώ πρακτικά (δηλαδή κατά τη διάρκεια της επταετούς κυβερνητικής θητείας της Ν.Δ.) δεν ήταν τίποτε άλλο από διαχειριστικός εμπειρισμός, και μάλιστα επαμφοτερίζων, ανάλογα με τη φύση των ζητημάτων που έπρεπε κάθε φορά να αντιμετωπιστούν. Έτσι, όταν αποχώρησε ο ιδρυτής, η Ν.Δ. εκτός από το ηγετικό είχε να αντιμετωπίσει –για πρώτη φορά– και ένα οργανωτικό και ιδεολογικό κενό.

Και ενώ θα μπορούσε βάσιμα να υποστηριχτεί πως η Ν.Δ. ανταποκρίθηκε με σχετική επιτυχία τόσο στην εκλογή νέου ηγέτη όσο και στην κομματική της ανάπτυξη και οργάνωση στα πρότυπα των σύγχρονων ευρωπαϊκών συντηρητικών κομμάτων, δεν μπορεί να ειπωθεί το ίδιο και σε σχέση με τον πολιτικό της λόγο και την ιδεολογική της έκφραση. Όπως υποστηρίξαμε ήδη, η δεκαετία του 1980 σημαδεύτηκε από την κυριαρχία του ΠΑΣΟΚ στο πολιτικό-κομματικό επίπεδο και των σοσιαλιστικών και ευρύτερα κεντροαριστερών ιδεών και θέσεων στο ιδεολογικό, αντίθετα με την κατάσταση που διαμορφώθηκε στις περισσότερες χώρες της Ευρώπης. Εξάλλου και αναλυτές που πρόσκεινται ιδεολογικά στη Ν.Δ. παραδέχονται απερίφραστα ότι

«...η Ν.Δ. ήταν σε διαρκή κρίση από το 1981 και ένα σύντομο (με μη ευτυχές τέλος) διάλειμμά της στην εξουσία δεν ήταν αρκετό για να συγκαλύψει την κρίση αυτή. Έτσι, απέτυχε ακόμη και να εκμεταλλευθεί την παγκόσμια κυριαρχία των φιλελευθέρων ιδεών στη δεκαετία του 1980. Ταυτόχρονα, δεν είναι, απλώς, ότι το ΠΑΣΟΚ κυβέρνησε, με εξαίρεση την περίοδο '90-'93, από το 1981 και εντεύθεν. Είναι ότι αυτό έδινε πάντα τον ιδεολογικό τόνο, με τις όποιες αναπροσαρμογές του» ((η έμφαση στο πρωτότυπο).⁴⁷

47. Βλ. Γ. Λούλης, «Το νέο πολιτικό τοπίο: Νέα δεδομένα, νέα δυναμική», *Φιλελεύθερη Έμφαση*, ό.π., σ. 28.

Μια σειρά από γεγονότα στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του '90 έδωσαν την εντύπωση ότι το δυσμενές για τη Ν.Δ. κλίμα άρχισε να ανατρέπεται. Πιο συγκεκριμένα, η αύξηση του μεσαίου πολιτικού χώρου στο εκλογικό σώμα και η ταυτόχρονη κλίση του προς τα δεξιά, η ανάληψη της ηγεσίας του κόμματος από τον Κ. Καραμανλή τον νεότερο, η διεύθυνση της Ν.Δ. στα μεσαία και κατώτερα λαϊκά στρώματα που αποτελούσαν σχεδόν αποκλειστικά δεξαμενή ψήφων του ΠΑΣΟΚ και, τέλος, η εκλογική της ανάκαμψη στις νομαρχιακές εκλογές του 1998 και τις ευρωεκλογές του 1999, καλλιέργησαν στα στελέχη και τους οπαδούς της την εντύπωση ότι η τελική νίκη είναι πια κοντά. Κατά τη γνώμη μας, ένας από τους λόγους που η νίκη αυτή δεν ήρθε και η Ν.Δ. έχασε τις εκλογές του 2000 είναι ότι, στο ιδεολογικό επίπεδο, αντιμετωπίζει ακόμη έλλειμμα ιδεολογίας και πειστικής εναλλακτικής πρότασης για την ελληνική κοινωνία τού αύριο. Παρά την προσπάθεια προσέγγισης του μεσαίου χώρου, η απόσταση που μένει να καλυφθεί μέχρι τη σαφή διατύπωση του τι ακριβώς είναι και τι θέλει η Ν.Δ. είναι ακόμη πολύ μεγάλη. Δεν αρκεί πλέον για ένα κόμμα να οριοθετείται ιδεολογικά με αρνητικό τρόπο, όπως έκανε μέχρι σήμερα (προδικατορικά: αντι-κομμουνισμός, μεταδικτατορικά: αντι-σοσιαλισμός, και σήμερα απλώς αντι-ΠΑΣΟΚ),⁴⁸ και φαίνεται ότι πέρασε πια η εποχή των χαρισματικών ηγετών που από μόνοι τους μπορούν και δημιουργούν τις προϋποθέσεις νίκης και πολιτικής κυριαρχίας. Αυτό το τελευταίο δεν φαίνεται να γίνεται κατανοητό από τα στελέχη και τους οπαδούς της Ν.Δ., αφού το πρώτο και τελευταίο πράγμα που επιδιώκουν μετά από κάθε πολιτική ήττα είναι η αλλαγή του αρχηγού, με την έννοια της αναζήτησης σωτήρα. Ακόμα και στο τελευταίο τακτικό, τέταρτο συνέδριο του κόμματος (21-23 Μαρτίου 1997), ακολούθηθηκε η αντίστροφη διαδικασία και πριν από κάθε άλλη συζήτηση προηγήθηκε η εκλογή αρχηγού.

48. Αξίζει στο σημείο αυτό να τονιστεί πως ακόμα και το Κέντρο Πολιτικής Έρευνας και Επιμόρφωσης (ΚΠΕΕ) –που έπαιξε σημαντικό ρόλο ως «think tank» παραγωγής πολιτικής και ιδεολογίας για τη Ν.Δ., ιδίως από το 1985 και μετά όταν το κόμμα στράφηκε προς τον νεοφιλελευθερισμό– δεν ήταν εξαρχής, από την ίδρυσή του (αρχές του 1976), σαφώς και απερίφραστα προανατολισμένο προς αυτή την ιδεολογία. Όπως παραδέχεται ο Φ. Στράτος που χρημάτισε στο παρελθόν πρόεδρος του: «Όταν ξεκινήσαμε, στην Ελλάδα υπήρχαν μόνο μαρξισμός και αντιμαρξισμός [...] Καθώς προχωρούσε η εργασία των επιστημόνων μας, αρχίσαμε να μπαίνουμε σιγά-σιγά στη φιλοσοφία του Φιλελευθερισμού». Βλ. Φ. Στράτος, συνέντευξη στην *Πολιτική Εποπτεία*, τχ. 114, Ιούλιος-Αύγουστος 1986, σ. 3-7.

Αντί να ερευνηθούν πρώτα τα αίτια της χρόνιας κρίσης του κόμματος, να συζητηθεί το αποτέλεσμα των εκλογών του 1996 και να αναζητηθούν τα αίτια της ήττας, να αποδοθούν πιθανόν ευθύνες και, πάντως, πριν από την εκλογή, να ζητηθεί από τους υποψηφίους για την ηγεσία του κόμματος να πάρουν θέση και να δεσμευτούν σαφώς για κάθε ζήτημα που τέθηκε στο συνέδριο παρουσιάζοντας τις προτάσεις τους για τη Ν.Δ. που οραματίζονται, προηγήθηκαν μόνο οι –εν κενώ– εικοσάλεπτες ομιλίες των υποψηφίων προέδρων και την πρώτη μέρα κιόλας του συνεδρίου ολοκληρώθηκε η διαδικασία ανάδειξης νέου αρχηγού. Όσα επακολούθησαν απετέλεσαν απλώς τυπική διεκπεραίωση του συνεδρίου, αφού το μέγα ζήτημα στη Ν.Δ. φαίνεται να εξακολουθεί να είναι το πρόσωπο του αρχηγού της περισσότερο από κάθε τι άλλο.

Χάθηκε έτσι μια ακόμη ευκαιρία ουσιαστικού προβληματισμού για τη διατύπωση σαφών ιδεολογικών αρχών και πειστικής εναλλακτικής πρότασης για την ελληνική κοινωνία, η οποία, όπως σημειώσαμε ήδη, έχει αλλάξει αρκετά. Πέρα από τις μεταβολές στην κοινωνική διαστρωμάτωση που συνεπάγονται αντίστοιχες αλλαγές στον τρόπο ζωής, στις φιλοδοξίες και τις προσδοκίες των λαϊκών στρωμάτων, πράγμα που ένα κόμμα οφείλει να λαμβάνει σοβαρά υπόψη και να προσπαθεί να ανταποκριθεί και να εκφράζει, το μείζον χαρακτηριστικό στην περίπτωσή μας, ιδιαίτερα όσον αφορά την κυρίαρχη πολιτική κουλτούρα, είναι όπως καταγράφεται στις δημοσκοπήσεις η αδιαφορία και η μη ενασχόληση με τα κοινά. Όσοι πάντως εξακολουθούν και μετέχουν στην πολιτική διαδικασία –πολύ δε περισσότερο οι αμφιταλαντευόμενοι και αναποφάσιστοι ψηφοφόροι του μεσαίου χώρου– φαίνεται πως όλο και λιγότερο πείθονται με συνθήματα ή δελεάζονται με γενικόλογες, αφηρημένες υποσχέσεις. Το ζητούμενο στις μέρες μας φαίνεται όλο και πιο πολύ να επικεντρώνεται γύρω από σαφείς προγραμματικές δεσμεύσεις, συγκεκριμένες προτάσεις και πρακτικές λύσεις τόσο σε απλά καθημερινά όσο και σε πιο σύνθετα κοινωνικά προβλήματα. Και είναι σε αυτόν ακριβώς τον τομέα που, τουλάχιστον ως τώρα, η Ν.Δ. δεν έχει καταφέρει να απαντήσει ικανοποιητικά. Χαρακτηριστικό παράδειγμα της συνεχιζόμενης ασάφειας γύρω από το τί ακριβώς εκφράζει και αντιπροσωπεύει η Ν.Δ. αποτελεί ο «προσδιορισμός του μεσαίου χώρου», όπως διατυπώθηκε μετά την εκλογική ήττα στο τελευταίο έκτακτο συνέδριο του κόμματος (9-11 Ιουνίου 2000):

«Ο μεσαίος χώρος: α) εκφράζει το άνοιγμα της Ν.Δ. σε ολόκληρη την κοινωνία· β) υπογραμμίζει τη βούληση για αγώνα ενίσχυσης της ποιότητας της δημοκρατίας· γ) σε αντίθεση με το Κέντρο που απέκλειε την Αριστερά και τη Δεξιά, ο μεσαίος χώρος δεν εισάγει μια καινούρια γεωγραφία και δεν σηματοδοτεί ιδεολογική κατεύθυνση· δ) απορρίπτει περιχαρ ακώσεις και διακρίσεις· ε) υπογραμμίζει την έμφαση της πολιτικής της Ν.Δ. στην αντιμετώπιση των καθημερινών προβλημάτων του πολίτη, στ) εκφράζει το όραμα για μια κοινωνία αλληλεγγύης και ανθρωπιάς· ζ) θέτει ως πρότυπο πολιτικής συμπεριφοράς τα: μέτρο, μετριοπάθεια, σύνεση, σοβαρότητα, ήθος, σεβασμό στον πολίτη· η) θέτει ως βασική αρχή τη συνεννόηση, τη σύνθεση απόψεων και ιδεών, την προώθηση της εθνικής ενότητας και συνοχής, θ) σηματοδοτεί τη σταθερή θέση να απευθύνεται η Ν.Δ. σε όλους, Ελληνίδες και Έλληνες· ι) είναι ο χώρος σύγκλισης όλων των σύγχρονων ρευμάτων της κοινωνίας».⁴⁹

Κατά τη γνώμη μας, η ιδεολογική ασάφεια και η αοριστία που χαρακτηρίζει τον πολιτικό λόγο της Ν.Δ. ευθύνεται, σε μεγάλο βαθμό, για τις αντιφάσεις και τις ανακολουθίες που παρουσιάζει η εικόνα της προς τα έξω, και που, με τη σειρά της, επιδεινώνει το ιδεολογικό της έλλειμμα. Μάλιστα, το χαρακτηριστικό αυτό γνώρισμα δεν είναι πρόσφατο αλλά εντοπίζεται ήδη από τα πρώτα χρόνια της ζωής της.

Καταρχήν, όσο ο ριζοσπαστικός φιλελευθερισμός παρέμενε απροσδιόριστος και ασαφής, τόσο συχνότερα διάφορα στελέχη της Ν.Δ. έσπευδαν αυτόκλητα να τον εξειδικεύσουν, με αποτέλεσμα απλώς να επιτείνεται η σύγχυση γύρω από το περιεχόμενό του.⁵⁰ Αργότερα, όταν η Ν.Δ. στράφηκε προς το νεοφιλελευθερισμό και ιδίως όταν επανήλθε στην εξουσία την τριετία 1990-1993, ήταν τόσο έντονες οι διχογνωμίες γύρω από την ιδεολογία της και την πολιτική που έπρεπε να εφαρμόσει, ώστε δημιουργήθηκε στους κόλπους της μια ξεχωριστή ιδεολογική τάση, το «Φιλελεύθερο Φόρουμ», η οποία υπήρξε και η μόνη που αναγνωρίστηκε de facto στην

49. Βλ. αποφάσεις του συνεδρίου, αναφέρεται στο Γ. Μοσχονάς, «Ν.Δ. και Όσκαρ Ουάιλντ», *Τα Νέα*, 4 Ιουλίου 2000, σ. 6.

50. Έτσι άλλο περιεχόμενο του προσέδιδε ο Κ. Καλλίας, άλλο ο Ε. Αβέρωφ, άλλο ο Κ. Λάσκαρης, κλπ. Για περισσότερες λεπτομέρειες, βλ. E.G. Alexakis, *Conservatives and Ideology: The Case of the New Democracy Party in Greece, 1974-1998*, CPR, ό.π., ιδιαίτερα σ. 7-17.

ιστορία του κόμματος.⁵¹ Τέλος, στις μέρες μας, το πρόβλημα εξακολουθεί και υφίσταται, ιδίως σε σχέση με τον ακριβή προσδιορισμό του λεγόμενου μεσαίου χώρου αλλά και με τη διατύπωση συγκεκριμένων πολιτικών από μέρους της Ν.Δ., ώστε να ικανοποιηθούν τα κοινωνικά στρώματα που συγκαταλέγονται σε αυτόν και να πεισθούν οι εκλογείς να την ψηφίσουν. Με άλλα λόγια, για να βελτιωθεί η αξιοπιστία και οι προοπτικές επιστροφής της Ν.Δ. στην εξουσία θα πρέπει, χωρίς να χάσει τον πολυσυλλεκτικό της χαρακτήρα και τους διαύλους επικοινωνίας που έχει εγκαινιάσει με τα μεσαία και τα κατώτερα λαϊκά στρώματα, να επιτύχει μια ενιαία ιδεολογική έκφραση των στελεχών της προς τα έξω, περιορίζοντας τις ακραίες τοποθετήσεις προς κάθε κατεύθυνση. Και αυτό διότι, παρά την κυριαρχία –στη δεκαετία που διανύουμε– ενός πραγματισμού και ρεαλισμού (αντίθετα με τις έντονες ιδεολογικές φορτίσεις του παρελθόντος), παρά την αναμφισβήτητη υπεροχή των φιλελεύθερων ιδεών και της οικονομίας της αγοράς με κοινωνικό πρόσωπο και κοινωνική ευαισθησία, η Ν.Δ. εξακολουθεί να περιλαμβάνει στους κόλπους της ακραία στοιχεία, που αρκετά συχνά διατυπώνουν θέσεις και γνώμες που εξουδετερώνουν τις όποιες προσπάθειες του κόμματος να πείσει για την αξιοπιστία του και την ικανότητά του να αναλάβει κυβερνητικές ευθύνες. Αν και έχουν περάσει πολλά χρόνια, εξακολουθούν και αναδύονται στο πολιτικό προσκήνιο θέματα για τα οποία υποτίθεται ότι η ελληνική κοινωνία –και μάλιστα με πρωτοβουλία της ίδιας της Ν.Δ., όπως π.χ. το πολιτειακό και η τύχη των πρωταιτίων του πραξικοπήματος του 1967– έχει αποφανθεί οριστικά.

Είναι γεγονός ότι, μεταπολεμικά, η συντηρητική παράταξη στην Ελλάδα ταυτίστηκε με την κυβερνητική εξουσία και τον κρατικό μηχανισμό και εξέφρασε –οπωσδήποτε ως το πραξικόπημα του 1967, και σε μικρότερο βαθμό και μετά την μεταπολίτευση του 1974– τα πιο ακραία, αναχρονιστικά, οπισθοδρομικά και ανορθολογικά στοιχεία της ελληνικής κοινωνίας.⁵² Λόγω της μακρόχρο-

51. Ιδρυτής και ηγέτης του ήταν ο Α. Ανδριανόπουλος, ενώ σκοπός του Φιλελεύθερου Φόρουμ ήταν η διατήρηση των φιλελεύθερων ιδεών που, σύμφωνα με τη γνώμη των μελών του, είχαν κάπως ξεθωριάσει στην παράταξη της Ν.Δ. Για περισσότερες λεπτομέρειες, βλ. *στο ίδιο*, ιδίως σ. 50-52.

52. Λίγο πριν από τις εκλογές της 9ης Απριλίου 2000, τα στοιχεία αυτά κάθουν και πάλι έντονη την παρουσία τους με αφορμή αυτή τη φορά το ζήτημα των ξένων μεταναστών στην ελληνική κοινωνία και την αντιμετώπισή τους τόσο από το κράτος όσο και από τους πολίτες. Όπως παρατηρεί ο Θ. Πάγκαλος, «...η ξενο-

νης παραμονής της στην εξουσία, ήταν φυσικό να παρεισφρήσουν στους κόλπους της και άτομα που καμία σχέση δεν είχαν με παραδοσιακές ιδεολογικές ταυτίσεις, αλλά το μόνο που τους ενδιέφερε ήταν να επωφεληθούν της κατάστασης και να αποκομίσουν όσα περισσότερα μπορούσαν για τον εαυτό τους, συχνότατα αθέμιτα και εις βάρος του κοινωνικού συνόλου.⁵³ Στην περίπτωση της Ν.Δ. ο αριθμός των τελευταίων έχει μειωθεί σημαντικά, ιδιαίτερα από το 1981 και μετά όταν το κόμμα βρέθηκε στην αντιπολίτευση, παρ' όλα αυτά όμως η παρουσία τους γίνεται ακόμα κατά καιρούς αισθητή. Ιδιαίτερη εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι η Ν.Δ., «αρχάγγελος της κάθαρσης» του δημόσιου βίου την περίοδο 1989-1990 κατά τα λεγόμενα του τότε αρχηγού της (όταν βγήκαν στην επιφάνεια τα σκάνδαλα της διακυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ με σημαντικότερο εκείνο του ιδιοκτήτη ιδιωτικής τράπεζας και προκάλεσαν την πτώση της κυβέρνησης), δεν έχει επιχειρήσει ποτέ η ίδια μέχρι σήμερα κάτι ανάλογο όσον αφορά το εσωτερικό της.

Μια τελευταία επισήμανση πριν προχωρήσουμε στις συμπερασματικές μας παρατηρήσεις αφορά ακριβώς τα νέα πολιτικά πρόσωπα που, όπως δείχνουν οι δημοσκοπήσεις, αποτελεί μείζον αίτημα της ελληνικής κοινωνίας στις μέρες μας. Όπως καταγράφουν οι δημοσκοπικές έρευνες τη δεκαετία του '90,

«τα πρόσωπα στην πολιτική θα βαρύνουν πολύ περισσότερο α-

φοβία [...] δείχνει το απαίσιο πρόσωπό της και στα καθ' ημάς», και αποτελεί πολύ ανησυχητικό φαινόμενο, καθώς ενισχύεται, μεταξύ άλλων, και από την «... ύπαρξη, κυρίως στη Νέα Δημοκρατία στελεχών και βουλευτών με διαμορφωμένη και ολοκληρωμένη νεοφασιστική άποψη και συμπεριφορά». Βλ. Θ. Πάγκαλος, «Ψηφοθηρία με... φόντο την ξενοφοβία», *Τα Νέα*, 28 Φεβρουαρίου 2000, σ. 12-13. Ακόμη και πολύ πρόσφατα, με το θέμα που ανέκυψε γύρω από την εγγραφή ή όχι του θρησκευτήματος στις ταυτότητες και, γενικότερα, τις σχέσεις Εκκλησίας και πολιτείας, η Ν.Δ. απέτυχε να εμφανίσει προς τα έξω μια συμπαγή εικόνα. Χωρίς να μπούμε καθόλου στην ουσία του προβλήματος, αρκεί να επιστημόνουμε ότι κάποια από τα στελέχη της εκδηλώθηκαν απερίφραστα υπέρ του αρχιεπισκόπου και της Εκκλησίας και παρέστησαν στις λαοσυνάξεις που διοργανώθηκαν, ενώ άλλα επέλεξαν να σωπήσουν και απέφυγαν να δεσμευτούν δημόσια είτε υπέρ της μιας είτε υπέρ της άλλης πλευράς. Το αποτέλεσμα πάντως παραμένει ότι το κόμμα εμφανίστηκε για άλλη μια φορά διχασμένο, χωρίς σαφή προσανατολισμό, χωρίς συγκεκριμένες θέσεις και πολιτικές.

53. Το φαινόμενο αυτό παρατηρείται σήμερα –για τους ίδιους ακριβώς λόγους– και στο ΠΑΣΟΚ, το οποίο βρίσκεται ουσιαστικά στην εξουσία συνεχώς από το 1981 (με μια μικρή παρένθεση της τριετίας 1990-1993 της Ν.Δ.).

πό τις ιδέες. Ήδη από το 1993 [...] πρωταρχικό για την κοινή γνώμη, για την επόμενη δεκαετία, δεν ήταν ούτε η ανανέωση των ιδεολογιών, ούτε ο εκσυγχρονισμός των θεσμών, ούτε ο εκσυγχρονισμός των κομμάτων. Αντίθετα ήταν κυρίως (πέραν του εντονότατου αιτήματος για διαφάνεια στο δημόσιο βίο), η αναζήτηση “πολιτικών προσώπων που θα κυριαρχήσουν και θα αποδειχθούν ικανά, σύγχρονα και έντιμα”». ⁵⁴

Είναι βεβαίως γεγονός ότι ως προς την ηλικιακή, επαγγελματική και κοινωνική σύνθεση του πολιτικού της προσωπικού τόσο στο κοινοβουλευτικό όσο και στο κομματικό επίπεδο, η Ν.Δ. διαφέρει αρκετά από την αντίστοιχη εικόνα που παρουσίαζε τα πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης. Η πλειάδα των υπέργηρων, δικηγόρων, πρώην στελεχών και πολιτευτών της ΕΡΕ που προέρχονταν κατά πλειοψηφία από τις αγροτικές και ημιαστικές περιοχές της χώρας, ιδιαίτερο γνώρισμα των πρώτων μεταπολιτευτικών κοινοβουλευτικών ομάδων της Ν.Δ., έχει πάψει από καιρό να κυριαρχεί, προς όφελος μιας εικόνας περισσότερο νεανικής, και επαγγελματικά και κοινωνικά περισσότερο πλουραλιστικής, πολυσύνθετης και αντιπροσωπευτικής. Ακόμα, με την ανάπτυξη της οργανωμένης βάσης του κόμματος, κυρίως από τη δεκαετία του '80 και μετά, άρχισαν να συρρικνώνονται σε αριθμό και σημασία οι παραδοσιακοί κομματάρχες που αποτελούσαν τους μόνους διαμεσολαβητές μεταξύ κορυφής και βάσης της παράταξης, συντηρώντας εκτεταμένα πελατειακά δίκτυα. Στην εξασθένηση των τελευταίων συνέτεινε και ο γενικότερος εξορθολογισμός του πολιτικού συστήματος που εγκαινιάστηκε το 1974 και, αν και δεν έχουν εκλείψει εντελώς, πάντως ο ρόλος τους συνεχώς φθίνει και φαίνεται πως αποτελεί θέμα χρόνου η ολική τους εξαφάνιση. ⁵⁵

Παρ' όλα αυτά, η σύνθεση του πολιτικού προσωπικού της Ν.Δ. τόσο στο κοινοβουλευτικό όσο και στο κομματικό επίπεδο παρουσιάζει ακόμη συγκεκριμένα χαρακτηριστικά που σε μεγάλο βαθμό αναιρούν τις θετικές κατακτήσεις του κόμματος στους τομείς αυτούς ως σήμερα, και εμποδίζουν σε σημαντικό βαθμό, αν δεν ακυ-

54. Παρατίθεται στο Γ. Λούλης, *Η κρίση της πολιτικής στην Ελλάδα: Εκλογές, κοινή γνώμη, πολιτικές εξελίξεις 1980-1995*, ό.π., σ. 561.

55. Για τα ζητήματα αυτά, βλ. λεπτομερείς αναλύσεις στο E.G. Alexakis, *The Greek Right: Structure and Ideology of the New Democracy Party*, ό.π., ιδιαίτερα κεφ. 3 και 4.

ρώνουν κιόλας, τις όποιες πιθανότητες ανάληψης πρωταγωνιστικού ρόλου και διαμόρφωσης μιας γνήσια φιλελεύθερης, κεντροδεξιάς ιδεολογίας. Για να το διατυπώσουμε κάπως γενικότερα, πιστεύουμε ότι η Ν.Δ. δεν έχει επιχειρήσει καν –πόσο μάλλον καταφέρει– να απαλλαγεί από ακραία στοιχεία που θυμίζουν και συντηρούν μια κάθε άλλο παρά κολακευτική και ελκυστική εικόνα στο ευρύτερο σύνολο του εκλογικού σώματος.

Αυτό που σήμερα φαίνεται να επιθυμούν οι πολίτες είναι να έρθουν στο προσκήνιο άτομα που θα ανοίξουν νέους δρόμους και θα πολιτευτούν διαφορετικά από τους χαρισματικούς ηγέτες του κοντινού παρελθόντος, των οποίων η εποχή μάλλον τελείωσε. Εκείνο που κυρίως ζητείται είναι να είναι δυναμικοί και να παίρνουν δύσκολες αποφάσεις, να είναι αξιόπιστοι και πρακτικοί, να ασχολούνται με τα καθημερινά πρακτικά προβλήματα και να δίνουν λύσεις. Κατά τη γνώμη μας αυτό σημαίνει πως, πριν απ' όλα, τα νέα αυτά πολιτικά πρόσωπα θα πρέπει προηγουμένως να έχουν δοκιμαστεί κάπου αλλού (π.χ. στην κομματική οργάνωση ή στην επαγγελματική τους σταδιοδρομία) έτσι ώστε να είναι ευχερές να διαπιστωθεί το κατά πόσο ανταποκρίνονται στα παραπάνω ζητούμενα. Μπορεί στο παρελθόν το εκλογικό σώμα να παρέδιδε «λενκές επιταγές» στους –χαρισματικούς ή όχι, αδιάφορο– ηγέτες του, φαίνεται πάντως εξαιρετικά αμφίβολο να είναι διατεθειμένο να κάνει το ίδιο και σήμερα: τότε πρώτα ψήφιζε και μετά πειθόταν ή απογοητευόταν, σήμερα (αν δεν αδιαφορεί εντελώς και δεν συμμετέχει) φαίνεται πως ισχύει το αντίστροφο.⁵⁶

Όσον αφορά τη Ν.Δ. και ειδικότερα το στελεχικό της δυναμικό, μαζί με την ανάγκη σαφούς ιδεολογικού στίγματος καθώς επίσης

56. Με την έννοια αυτή, η υψηλή δημοτικότητα την οποία απολαμβάνουν ορισμένα πρόσωπα της δημόσιας ζωής (π.χ. ο Δήμαρχος Αθηναίων, ο οποίος μάλιστα προέρχεται από τους κόλπους της Ν.Δ.) δείχνει, κατά την άποψή μας, τη βαθιά επιθυμία του εκλογικού σώματος για ανανέωση και οφείλεται στο γεγονός ότι τα πρόσωπα αυτά, λόγω της μη εμπλοκής τους στην αντιμετώπιση καθημερινών απλών ή και πιο σύνθετων πολιτικών ζητημάτων, κατόρθωσαν να παραμείνουν σχετικά άφθαρτα στο απυρόβλητο. Ο μετασχηματισμός της γενικής και αφηρημένης αυτής δημοτικότητας σε συγκεκριμένη πολιτική δυναμική με ενσυνείδητους οπαδούς προϋποθέτει, όπως έχουμε ήδη τονίσει, και κάτι παραπάνω που ως τώρα τουλάχιστον δεν έχει συμβεί: δηλαδή την *ανάληψη συγκεκριμένων θέσεων και δεσμεύσεων* βάσει των οποίων, αφενός μεν, θα διαφοροποιηθούν οι «συνδοσιπόροι» από τους «αλλοδοξους», αφετέρου δε, θα κριθεί ουσιαστικά ο πολιτικός, ανάλογα με το βαθμό επιτυχούς ανταπόκρισής του στις αναληφθείσες υποχρεώσεις.

και την ανάγκη απαλλαγής από τα όποια ακραία και φανατικά στοιχεία για τα οποία κάναμε ήδη λόγο παραπάνω, οφείλει να προσελκύσει και να επιστρατεύσει νέα, άφθαρτα, συνεπή και αξιόπιστα στελέχη εάν πράγματι επιθυμεί να εκσυγχρονιστεί και να επανέλθει με αξιώσεις στην εξουσία.

5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Θα μπορούσε εκ πρώτης όψεως να θεωρηθεί ότι όσα υποστηρίχθηκαν παραπάνω εμπεριέχουν μια βασική αντίφαση, ότι δηλαδή το ένα αναιρεί το άλλο. Πράγματι, δεν μοιάζει συνεπές από τη μια μεριά να υποστηρίζεται ότι η Ν.Δ. πρέπει να διατυπώσει ένα σαφή ιδεολογικό λόγο και να προτείνει πολύ συγκεκριμένες πολιτικές προτάσεις για την ελληνική κοινωνία που οραματίζεται, και από την άλλη να γίνεται εξίσου παραδεκτό ότι οι ιδέες δεν έχουν και τόση σημασία πια, αλλά είναι τα πρόσωπα που θα διαδραματίσουν τον πρώτο ρόλο. Νομίζουμε όμως ότι μια τέτοια εκτίμηση είναι βιαστική και λαθεμένη για τους παρακάτω λόγους.

Υπάρχουν σήμερα αρκετοί που πιστεύουν ότι οι ιδεολογίες έχουν χάσει τη δύναμη που είχαν στο παρελθόν, ότι η όποια σημασία που είχαν ως διαφοροποιητικός παράγων για τα κόμματα είναι ουσιαστικά από μηδαμινή έως ανύπαρκτη. Τα κόμματα, σύμφωνα με αυτούς, καλούνται πλέον να δράσουν ως απλοί διαχειριστές ζητημάτων που είναι λίγο-πολύ τα ίδια παντού, εξαιτίας των πιέσεων της αγοράς μιας περισσότερο διεθνοποιημένης σήμερα οικονομίας, επομένως έχουν ελάχιστα περιθώρια να εφαρμόσουν πολιτικές που να εκφεύγουν των πλαισίων που τίθενται στο διεθνές επίπεδο.⁵⁷ Αυτό έχει σαν αποτέλεσμα τη σύγκλισή τους, τουλάχιστον στο είδος και το περιεχόμενο της διαχείρισης, μόλις αναλάβουν κυβερνητικά καθήκοντα. Ειδικότερα όσον αφορά το ΠΑΣΟΚ και τη Ν.Δ. έχει, ίσως κάπως υπεραπλουστευτικά, υποστηριχτεί ό-τι:

«Από το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1990, η διαφοροποίηση

57. Βλ. H. Kitschelt, «The socialist discourse and party strategy in West European Democracies», στο C. Lemce - G. Marks (επιμ.), *The Crisis of Socialism in Europe*, Duke University Press, Durham 1992, σ. 191-227. Παρατίθεται στο Χ. Λυριντζής, ό.π., σ. 78.

των δύο αστικών πολιτικών πόλων εντοπίζεται αποκλειστικά στους τρόπους της αποτελεσματικότερης και πλέον αποσταθεροποιημένης διαχείρισης της ίδιας κυβερνητικής πολιτικής των δημοσιονομικών περιορισμών, της εισοδηματικής καθήλωσης των εργαζομένων, της οικονομικής επικυριαρχίας του χρηματιστικού κεφαλαίου, των ιδιωτικοποιήσεων κοινωφελών επιχειρήσεων, της δρακόντειας αντιπληθωριστικής πολιτικής, της διατήρησης της ανεργίας σε υψηλά επίπεδα [...] Οι αποχρώσεις δευτερογενών διαφοροποιήσεων που επιχειρούνται να καταγραφούν (πινελιές “κοινωνικής ευαισθησίας” από την πλευρά των σοσιαλιστών, πλήρης απελευθέρωση των ιδιωτικών επιχειρηματικών δυνάμεων της αγοράς από την πλευρά των δεξιών) έχουν τόσο αναμικά και ασθενή χαρακτηριστικά, που είναι εντελώς ανεπαρκείς να αποκρύψουν και να συσκοτίσουν την κυρίαρχη ταύτιση του αστικού δικομματισμού στις κεντρικές κατευθύνσεις του σύγχρονου νεοφιλελευθερισμού». ⁵⁸

Ακόμη και αν έτσι έχουν τα πράγματα, πιστεύουμε ότι τα κόμματα δεν απαλλάσσονται από την υποχρέωση σαφών και συγκεκριμένων προτάσεων αν όχι ιδεολογικού περιεχομένου, τουλάχιστον προτάσεων γι’ αυτή καθεαυτή τη διαχείριση των πραγμάτων όταν έρθουν στην εξουσία. Και σε αυτόν τον τομέα υστερεί η Ν.Δ., αφού διάχυτη είναι η εντύπωση πως και κυβέρνηση να ξαναγίνει τα ίδια θα κάνει με το ΠΑΣΟΚ, αφού αυτό απαιτεί η συμμετοχή μας στην Ευρωπαϊκή Ένωση και η πορεία μετά την ένταξη της χώρας στην ΟΝΕ. Το αξιοσημείωτο εδώ είναι ότι το ΠΑΣΟΚ έχει καταφέρει να ανταποκριθεί –αν όχι πλήρως– πάντως πολύ καλύτερα τόσο όσον αφορά την άρθρωση της ιδεολογίας του όσο και σε σχέση με τη στρατολόγηση και ανάδειξη πολιτικών στελεχών. Από τη μια μεριά, χωρίς να εγκαταλείψει τον σοσιαλισμό (που σήμερα διατηρείται μόνο στα χαρτιά και στον τίτλο του) προέταξε ως κεντρικό προγραμματικό του στόχο τον «εκσυγχρονισμό», αίτημα στο οποίο μπορούν «να χωρέσουν τα πάντα». Όπως πολύ σωστά, κατά τη γνώμη μας, παρατηρεί ο Λυριντζής, ο εκσυγχρονισμός:

«...μπορεί έτσι να δημιουργεί μια τεχνητή ενότητα και ένα ηγεμονικό πρόταγμα στην κοινωνία. Το περιεχόμενό του παραμέ-

58. Βλ. Α. Ταρπάγκος, «Η κυριαρχία του νεοφιλελεύθερου δικομματισμού στη συγκυρία των βουλευτικών εκλογών 2000», *Θέσεις*, τχ. 71, Απρ.-Ιούν. 2000, σ. 109-110.

νει ασαφές, εξαρτημένο από την πολιτική συγκυρία και την υποκειμενική θέση κάθε ατόμου ή ομάδας. Με αυτή την έννοια, το πρόταγμα του εκσυγχρονισμού πρόσφερε ταυτότητα και στρατηγική, όπως παλιότερα είχαν προσφέρει με ανάλογο τρόπο ο σοσιαλισμός –του ΠΑΣΟΚ της δεκαετίας του '70– και η “Αλλαγή”, στη δεκαετία του '80». ⁵⁹

Από την άλλη μεριά, το ΠΑΣΟΚ, δημιουργώντας και αναπτύσσοντας ήδη από την ίδρυσή του μια μαχητική και καλά οργανωμένη βάση, κατάφερε στην πορεία να δημιουργήσει νέα και άφθαρτα πολιτικά στελέχη που αναδείχθηκαν μέσα από τους κόλπους της και ανελίχθηκαν στη συνέχεια αναλαμβάνοντας και κυβερνητικές θέσεις. Σήμερα, και λόγω της μακράς παραμονής του στην εξουσία τα στελέχη του αυτά που μπορούν να διαχειριστούν τα προβλήματα της χώρας καθώς και τις μεγάλες αλλαγές που συμβαίνουν στην Ευρώπη και στον κόσμο είναι πολύ περισσότερα, πιο έμπειρα, πιο αξιόπιστα και πιο αποτελεσματικά από εκείνα της Ν.Δ. ⁶⁰ Η κομματική οργάνωση της τελευταίας, αν και έχει αναπτυχθεί σημαντικά τα τελευταία χρόνια, εξακολουθεί πάντως να λειτουργεί πολύ λιγότερο αποτελεσματικά και αυτόνομα από εκείνη του ΠΑΣΟΚ και να συνυπάρχει με τους διάφορους κομματάρχες και τοπικούς βαρόνους που συντηρούν εξωθεσμικά πελατειακά δίκτυα – κληροδοτήματα της προδικτατορικής ΕΡΕ στη Νέα Δημοκρατία. Όπως άλλωστε ομολογείται και από στελέχη του κόμματος:

«Το λάθος της Κεντροδεξιάς ήταν και συνεχίζει να είναι ότι δεν βασίζεται στους ανθρώπους που την πιστεύουν. Δανείζεται και δεν φτιάχνει στελέχη. Κι όσα έχουν κτισθεί μέσα από τους μηχανισμούς της, π.χ. νεολαία, τα περιθωριοποιεί κατά κανόνα, γιατί ίσως οι διαχειριστές της κρίσης της τα θεωρούν επικίνδυνα να τα εκτοπίσουν. Δεν υπάρχει αξιολόγηση, δεν δίνονται οι ευκαιρίες, όλα λειτουργούν προσωποκεντρικά. Έτσι μειώνεται η αποτελεσματικότητα, η συλλογικότητα, η εσωτερική ανανέωση, η φρεσκάδα τής προς τα έξω έκφρασης». ⁶¹

59. Βλ. Χ. Λυριντζής, ό.π., σ. 83.

60. Βλ. Α. Χ. Παπανδρόπουλος, «Γιατί και πώς η Ν.Δ. εγκαταλείπει την εξουσία στο ΠΑΣΟΚ», *Επίκεντρα*, τχ. 1ο, Σεπτ.-Οκτ.-Νοέμβρ. 1996, σ. 48.

61. Βλ. Ε. Στυλιανίδης, «Ένα εθνικό-ποιοτικό άλμα-πρόκληση για την ελληνική Κεντροδεξιά», *Επίκεντρα*, τχ. 2ο, Ιαν.-Φεβρ.-Μάρτ.-Απρ. 1997, σ. 83.

Σκοπός αυτού του άρθρου δεν ήταν να προτείνει εναλλακτικές λύσεις στα προβλήματα που αντιμετωπίζει η Ν.Δ. ούτε συγκεκριμένους τρόπους με τους οποίους το κόμμα θα καταφέρει τελικά να πείσει ότι μπορεί να αποτελέσει σοβαρή και αξιόπιστη εναλλακτική λύση σε αυτά που εφαρμόζει το ΠΑΣΟΚ.⁶² Αυτό θα πρέπει μάλλον να προβληματίσει τους υποστηρικτές και τα στελέχη του κόμματος αυτού και ίσως είναι, περισσότερο από κάθε άλλον, αρμοδιότητα των τελευταίων να ασχοληθούν σοβαρά και να επιχειρήσουν να αντιμετωπίσουν με επιτυχία αυτά τα ζητήματα. Αυτό που επιχειρήσαμε να δείξουμε είναι απλώς ότι η συνολική άρνηση ή/και απόρριψη όσων επιχειρούν οι πολιτικοί αντίπαλοι δεν αρκεί για να επανακτήσει η Ν.Δ. ηγετικό ρόλο στον κεντροδεξιό πόλο και να επανέλθει με αξιώσεις στο πολιτικό προσκήνιο. Η επεξεργασία και η διατύπωση σαφών και συγκεκριμένων δεσμεύσεων (αν όχι ιδεολογικών τουλάχιστον διαχειριστικών) και ο τονισμός των διαφοροποιητικών της στοιχείων, η απαλλαγή από «υπολείμματα» του παρελθόντος τόσο στο θεωρητικό-ιδεολογικό όσο και στο συγκεκριμένο-στελεχικό επίπεδο καθώς και η επιστροφή νέων πολιτικών δυνάμεων που να ανταποκρίνονται και να εκφράζουν τη νέα κοινωνική πραγματικότητα αποτελούν, κατά τη γνώμη μας, ζητούμενα για τη Ν.Δ. Η ικανοποιητική τους αντιμετώπιση συνιστά αναγκαία προϋπόθεση για τον εκσυγχρονισμό της Ν.Δ., την ανάκτηση της αξιοπιστίας της και την πιθανή επιστροφή της στην εξουσία, όχι λόγω πιθανών αδυναμιών ή κυβερνητικών αποτυχιών του ΠΑΣΟΚ –ή τουλάχιστον όχι μόνο εξαιτίας τέτοιων λόγων– αλλά λόγω της θετικής εικόνας της ίδιας της Ν.Δ. και της πειστικής διατύπωσης συγκεκριμένων εναλλακτικών για την ελληνική κοινωνία τού αύριο.

62. Άλλωστε υπάρχουν και φωνές που υποστηρίζουν ότι «ο ευρύτερος κεντροδεξιός χώρος δεν είναι δυνατόν να ανασυνταχθεί κάτω από το όνομα της Νέας Δημοκρατίας». Βλ. Ν. Κακλαμάνης, «Η Κεντροδεξιά δεν μπορεί να ανασυνταχθεί κάτω από τη Νέα Δημοκρατία», *Επίκεντρα*, τχ. 1ο, Σεπτ.-Οκτ.-Νοέμβρ. 1996, σ. 19· Ν. Μακρίδης, «Μήπως η διάσπαση είναι αναγκαία ή και χρήσιμη; Η κρίση στους κόλπους της Νέας Δημοκρατίας», *στο ίδιο*, σ. 57-59.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ΒΟΥΡΛΟΥΜΗΣ, Π., «Γιατί αποτυγχάνει η ιδιωτικοποίηση», *Επίκεντρα*, τχ. 67, Σεπτέμβριος 1991, σ. 28-30.
- ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ, Τ. - ΚΑΡΑΧΑΛΙΟΣ, Ν., «Γιατί η πολιτική και εκλογική δυναμική ευνοεί τη Ν.Δ.», *Φιλελεύθερη Έμφαση*, τχ. 2, Απρ.-Μάιος-Ιούν. 1999, σ. 84-97.
- ΕΥΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΣ, Σ., «Οι ευρωεκλογές στην Ευρωπαϊκή Ένωση», *Φιλελεύθερη Έμφαση*, τχ. 2, Απρ.-Μάιος-Ιούν. 1999, σ. 114-143.
- ΚΑΚΚΑΜΑΝΗΣ, Ν., «Η Κεντροδεξιά δεν μπορεί να ανασυνταχθεί κάτω από τη Νέα Δημοκρατία», *Επίκεντρα*, τχ. 1ο, Σεπτ.-Οκτ.-Νοέμβρ. 1996, σ. 17-19.
- ΚΑΤΣΟΥΔΑΣ, Δ. Κ., «Συντηρητισμός και/ή φιλελευθερισμός; Η ιδεολογική εξέλιξη της Νέας Δημοκρατίας», στο *Ο Φιλελευθερισμός στην Ελλάδα: Φιλελεύθερη θεωρία και πρακτική στην πολιτική και στην κοινωνία της Ελλάδος*, Εστία, Αθήνα 1991, σ. 215-230.
- ΚΑΦΕΤΖΗΣ, Π., «Πολιτική επικοινωνία, πολιτική συμμετοχή και κρίση πολιτικής: Η συνεισφορά μιας εμπειρικής έρευνας δύο φάσεων», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 9, Απρίλιος 1997, σ. 168-178.
- ΚΕΦΑΛΟΓΙΑΝΝΗΣ, Μ., «Το εκλογικό αποτέλεσμα της 22/9/96 και το μέλλον», *Επίκεντρα*, τχ. 1ο, Σεπτ.-Οκτ.-Νοέμβρ. 1996, σ. 12-14.
- ΚΟΛΜΕΡ, Κ., «Ο ψευτοφιλελευθερισμός», *Επίκεντρα*, τχ. 65, Μάρτιος 1991, σ. 40-42.
- ΛΟΜΒΕΡΑΟΣ, Γ., «“Μια νέα πρόταση ελευθερίας”: Η φιλελεύθερη φυσιογνωμία της Νέας Δημοκρατίας», *Επίκεντρα*, τχ. 43, Μάρτιος-Απρίλιος 1985, σ. 44-50.
- ΛΟΥΛΗΣ, Γ., «Ν.Δ. και ιδεολογία: Πώς χάθηκε και πώς μπορεί να κερδηθεί η μάχη των ιδεών», *Επίκεντρα*, τχ. 34, Σεπτ.-Οκτ. 1983, σ. 25-34.
- ΛΟΥΛΗΣ, Γ., *Η κρίση της πολιτικής στην Ελλάδα: Εκλογές, κοινή γνώμη, πολιτικές εξελίξεις 1980-1995*, Σιδέρης, Αθήνα 1995.
- ΛΟΥΛΗΣ, Γ., «Το νέο πολιτικό τοπίο: νέα δεδομένα, νέα δυναμική», *Φιλελεύθερη Έμφαση*, τχ. 1, Ιαν.-Φεβ.-Μάρ. 1999, σ. 26-46.
- ΛΟΥΛΗΣ, Γ., «Οι ευρωεκλογές σε επίπεδο στρατηγικής: Τι έκρινε τη μάχη ΠΑΣΟΚ-Ν.Δ.», *Φιλελεύθερη Έμφαση*, τχ. 2, 1999, σ. 8-31.
- ΛΥΡΙΝΤΖΗΣ, Χ., «Κρίση πολιτικής (;). Νέες πολιτικές τάσεις και οι δυνατότητες του εκσυγχρονισμού», στο Μ. Σπουρδαλάκης (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ: Κόμμα-Κράτος-Κοινωνία*, Πατάκης, Αθήνα 1998, σ. 75-87.
- ΜΑΚΡΙΔΗΣ, Ν., «Μήπως η διάσπαση είναι αναγκαία ή και χρήσιμη; Η κρίση στους κόλπους της Νέας Δημοκρατίας», *Επίκεντρα*, τχ. 1ο, Σεπτ.-Οκτ.-Νοέμβρ. 1996, σ. 57-59.
- ΜΑΝΩΛΟΠΟΥΛΟΣ, Θ. - ΛΟΥΛΗΣ, Γ., «Εκλογική συμπεριφορά στις νομαρχιακές εκλογές: Δέκα επισημάνσεις», *Φιλελεύθερη Έμφαση*, τχ. 1, Ιαν.-Φεβρ.-Μάρτ. 1999, σ. 96-117.

- ΜΑΝΩΛΟΠΟΥΛΟΣ, Θ., «Η εκλογική συμπεριφορά στη Β' Αθηνών: Η "κοινωνική διάσταση"», *Φιλελεύθερη Έμφαση*, τχ. 2, Απρ.-Μάιος-Ιούν. 1999, σ. 56-73.
- ΜΑΥΡΗΣ, Γ., «Οι τάσεις αποδόμησης/μετασχηματισμού του μεταπολιτευτικού κομματικού συστήματος», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 9, Απρίλιος 1997, σ. 179-196.
- ΜΑΥΡΗΣ, Γ., «Ευρωεκλογές '99: Τα κοινωνικά χαρακτηριστικά της ψήφου», *Φιλελεύθερη Έμφαση*, τχ. 2, Απρ.-Μάιος-Ιούν. 1999, σ. 32-55.
- ΜΟΣΧΟΝΑΣ, Γ., «Ν.Δ. και "μεσαίος χώρος"», *Τα Νέα*, 15 Ιανουαρίου 1999, σ. 6.
- ΜΟΣΧΟΝΑΣ, Γ., «Ν.Δ. και Όσκαρ Ουάιλντ», *Τα Νέα*, 4 Ιουλίου 2000, σ. 6.
- ΜΠΗΤΡΟΣ, Γ., «Από την κρίση της οικονομίας στην κρίση και της οικονομικής πολιτικής;», *Επίκεντρα*, τχ. 64, Δεκ. 1990, σ. 44-52.
- ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Η., «"Αποφασισμένοι" και "αναποφάσιστοι": Η συμβολή των δημοσκοπήσεων έξω από τα εκλογικά τμήματα στην ανάλυση της ψήφου», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 9, Απρίλιος 1997, σ. 197-207.
- Ο Φιλελευθερισμός στην Ελλάδα: Φιλελεύθερη θεωρία και πρακτική στην πολιτική και στην κοινωνία της Ελλάδος*, Εστία, Αθήνα 1991.
- ΠΑΓΚΑΛΟΣ, Θ., «Ψηφοθηρία με... φόντο την ξενοφοβία», *Τα Νέα*, 28 Φεβρουαρίου 2000, σ. 12-13.
- ΠΑΠΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΣ, Θ., «Η οικονομική και νομισματική ένωση και η Ελλάς», *Επίκεντρα*, τχ. 64, Δεκ. 1990, σ. 63-67.
- ΠΑΠΑΝΔΡΟΠΟΥΛΟΣ, Α. Χ., «Γιατί και πώς η Ν.Δ. εγκαταλείπει την εξουσία στο ΠΑΣΟΚ», *Επίκεντρα*, τχ. 1ο, Σεπτ.-Οκτ.-Νοέμβρ. 1996, σ. 48-49.
- ΡΑΛΛΗΣ, Γ., *Ωρες Ευθύνης*, Ευρωεκδοτική, Αθήνα 1983.
- ΣΕΪΤΑΝΙΔΗΣ, Δ. Α., *Τα αίτια της χρόνιας κρίσης στην ελληνική Κεντροδεξιά*, Παλαζήσης, Αθήνα 1997.
- ΣΠΟΥΡΔΑΛΑΚΗΣ, Μ. (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ: Κόμμα-Κράτος-Κοινωνία*, Πατάκης, Αθήνα 1998.
- ΣΤΡΑΤΟΣ, Φ., Συνέντευξη στην *Πολιτική Εποπτεία*, τχ. 114, Ιούλιος-Αύγουστος 1986, σ. 3-7.
- ΣΤΥΛΙΑΝΙΔΗΣ, Ε., «Ένα εθνικό-ποιοτικό άλμα-πρόκληση για την ελληνική Κεντροδεξιά», *Επίκεντρα*, τχ. 2, Ιαν.-Φεβρ.-Μάρτ.-Απρ. 1997, σ. 82-84.
- ΤΑΡΠΑΓΚΟΣ, Α., «Η κυριαρχία του νεοφιλελεύθερου δικομματισμού στη συγκυρία των βουλευτικών εκλογών 2000», *Θέσεις*, τχ. 71, Απρ.-Ιούν. 2000, σ. 109-120.
- ΧΡΗΣΤΙΔΗΣ, Κ., «Η ιδεολογική διακήρυξη της Ν.Δ.: Ένα εμπνευσμένο κείμενο», στα *Επίκεντρα*, τχ. 43, Μάρτιος-Απρίλιος 1985, σ. 51-57.
- ΧΡΗΣΤΙΔΗΣ, Κ., «Πόσο φιλελεύθερη είναι η οικονομική πολιτική της Ν.Δ.», *Νέα Κοινωνιολογία*, τχ. 5, Άνοιξη 1989, σ. 112-118.
- ΧΡΗΣΤΙΔΗΣ, Κ., «Ο μπαμπούλας!», *Τα Νέα*, 8 Αυγούστου 1992, σ. 10.

- ALEXAKIS, E.G., *The Greek Right: Structure and Ideology of the New Democracy Party*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, University of London, LSE, 1993.
- ALEXAKIS, E.G., *Conservatives and Ideology: The Case of the New Democracy Party in Greece, 1974-1998*, CPR, Paper 2, Αθήνα 1998.
- FEATHERSTONE, K. - KATSODAS, D.K. (επιμ.), *Political Change in Greece: Before and After the Colonels*, Croom Helm, Λονδίνο 1987.
- GIRVIN, B. (επιμ.), *The Transformation of Contemporary Conservatism*, Sage Publications, Λονδίνο 1988.
- GIRVIN, B., «Introduction: Varieties of Conservatism», στο B. Girvin (επιμ.), *The Transformation of Contemporary Conservatism*, Sage Publications, Λονδίνο 1988, σ. 1-12.
- GREEN, D.G., *The New Right: The Counter-Revolution in Political, Economic and Social Thought*, Wheatsheaf Books Ltd., Λονδίνο 1987.
- KATSODAS, D., «The conservative movement and New Democracy: From past to present», στο K. Featherstone - D.K. Katsoudas (επιμ.), *Political Change in Greece: Before and After the Colonels*, Croom Helm, Λονδίνο 1987, σ. 85-111.
- LOULIS, J., «The Greek conservative movement in transition: From paternalism to neo-liberalism», στο *New Liberalism: The Future of Non-Collectivist Institutions in Europe and the U.S.*, Centre for Political Research and Information, International Symposium, Μάιος 1981, σ. 5-28.
- LYRINTZIS, C., «Political parties in post-junta Greece: A case of "bureaucratic clientelism"», *West European Politics*, τόμ. 7, τχ. 2, Απρίλιος 1984, σ. 99-118.
- MONTERO, J.R., «More than Conservative, Less than Neoconservative: Alianza Popular in Spain», στο B. Girvin (επιμ.), *The Transformation of Contemporary Conservatism*, Sage Publications, Λονδίνο 1988, σ. 145-163.
- PAPPAS, T.S., *The Making of Party Democracy in Greece*, διδακτορική διατριβή, Yale University, 1995.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ

Μόλις κυκλοφόρησε

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΗΜΕΡΑ

Ο ΝΙΚΟΣ ΠΟΥΛΑΝΤΖΑΣ
ΚΑΙ Η ΕΠΙΚΑΙΡΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ ΤΟΥ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΑΛΚΗΣ ΡΗΓΟΣ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΤΣΟΥΚΑΛΑΣ

ΘΕΜΕΛΙΟ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ - ΛΕΣΧΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ

Σόλωνος 84, τηλ. 36 08 180, 36 02 646, FAX 36 12 092

<http://www.themelio-ekdoseis.gr> e-mail: info@themelio-ekdoseis.gr